

Рівненський державний гуманітарний університет
Кафедра педагогіки і психології (дошкільної та корекційної)
імені професора Поніманської Тамари Іллівни

Ольга Козлюк, Оксана Хролець

ЕТНОГРАФІЯ ДИТИНСТВА

Навчальний посібник
для здобувачів вищої освіти
спеціальності 012 Дошкільна освіта

Рівне-2018

УДК 373.5.016:39 (07)
К 59

*Затверджено Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 8 від 27.09.2018 р.)*

Рецензенти:

Литвиненко С. А., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та психотерапії Рівненського державного гуманітарного університету;

Потанчук Т. В., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії та методики дошкільної і спеціальної освіти ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Козлюк О. А. Етнографія дитинства: навчальний посібник /
К 59 О. А. Козлюк, О. І. Хролець. – 2-ге вид., перероблене. – Рівне,
2018. – 130 с.
ISBN 978-617-601-163-7

У навчальному посібнику представлено та логічно викладено актуальні аспекти викладання курсу «Етнографія дитинства» та обґрунтовано його вплив на удосконалення професійної підготовки фахівців дошкільної галузі в сучасних закладах вищої освіти. Подано робочу навчальну програму дисципліни, комплексні контрольні роботи, матеріали до лекційного курсу, плани семінарських занять і завдання для самостійної роботи, тести підсумкового контролю знань, питання гарантованого рівня знань і список рекомендованої літератури.

Посібник рекомендовано не лише здобувачам вищої освіти та викладачам, але й усім, хто цікавиться проблемами дитинства.

УДК 373.5.016:39 (07)

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Розділ 1. Навчально-методичний комплекс дисципліни «Етнографія дитинства».....	5
1.1. Робоча навчальна програма дисципліни.....	5
1.2. Комплексні контрольні роботи.....	23
Розділ 2. Матеріали до лекційного курсу «Етнографія дитинства».....	27
Предмет курсу «Етнографія дитинства».....	27
Дитинство у контексті різних наук.....	40
Сприйняття дитинства різними народами.....	48
Дитинство як соціально-історичне явище.....	52
Особливості уявлень про дитинство на різних етапах історії людства.....	58
Етнопедагогічні проблеми дитинства.....	66
Етнопедагогічна вікова періодизація розвитку дитини.....	75
Педагогічні засади дитячої субкультури.....	86
Родинна етнографія.....	95
Виховання як чинник етнічної культури.....	105
Розділ 3. Плани семінарських занять із завданнями для самостійної роботи...	110
Розділ 4. Питання гарантованого рівня знань (залік).....	121
Тести підсумкового контролю знань.....	123

ПЕРЕДМОВА

Процеси гуманізації та демократизації, що спостерігаються в українському суспільстві, мають значний вплив на розвиток підростаючих поколінь. Сьогоднішні діти дорослішають в інших соціокультурних умовах. Виклики часу висувають перед педагогами нові завдання, пов'язані з потребою вивчення реальних процесів, що відбуваються в дитячому середовищі, переосмислення усталених позицій у взаємовідносинах між дорослими і дітьми. Зважаючи на це, для обґрунтування цілісного теоретичного знання та визначення його місця в сучасній педагогіці доцільним стає історико-педагогічний аналіз формування ідей про дитинство.

Зміст курсу «Етнографія дитинства» вирізняється інтегративним характером, залученням знань із різних галузей наук, використанням етнографічного матеріалу, забезпеченням особистісної позиції студентів як професіоналів і носіїв етнічного світогляду, формуванням нового мислення.

Нині в усьому світі визнається той факт, що дитинство – самоцінний, найважливіший період життя людини. Унікальність феномена дитинства посилює його значення як об'єкта наукового дослідження. Хоча й існує низка наук, що розглядають дитину з різних позицій, вивчення дитинства й дитини як носія дитинства є новим напрямом педагогічних розвідок.

Дитинство належить до історичних завоювань людства, що має власну логіку розвитку. На думку В. Абраменкової, ставлення до дитинства в історичному контексті істотно змінилося – від дитини-раба, яку можна продати, до дитини-мети патріархального шлюбу; від дитини – маленького дорослого, до дитини – самоцінної, самостійної особистості.

Трансформація поглядів на дитинство пов'язана з розумінням його специфіки, переходом від авторитарної педагогіки до педагогіки гуманізму, педагогіки ненасилля.

Відтак державні нормативно-правові документи (Конвенція ООН про права дитини, Національна програма «Діти України», Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про охорону дитинства») спрямовані на створення нових соціально-економічних, правових, медичних, педагогічних умов розвитку дитини й дитинства в Україні.

Доводиться визнати, що людство знаходиться на початку осмислення феномену дитинства, усвідомлення його в широкому антропологічному контексті.

Розділ 1
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС ДИСЦИПЛІНИ
«ЕТНОГРАФІЯ ДИТИНСТВА»

1.1. Робоча навчальна програма дисципліни

Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів 4	Галузь знань 01 Освіта/Педагогіка	Обов'язкова	
Модулів – 2	Спеціальність 012 Дошкільна освіта	Рік підготовки:	
Змістових модулів – 2		6-й	5–6-й
Індивідуальне науково-дослідне завдання <i>Підготуватись до участі у семінарі-конференції «Сучасне батьківство».</i>		Семестр	
Загальна кількість годин – 120		11-й	10-11-й
		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 3,5 год. -самостійної роботи студента – 13 год.	Освітній ступінь: магістр	18 год.	4 год.
		Практичні, семінарські	
		12 год.	4 год.
		Лабораторні	
		Самостійна робота	
		90 год.	112 год.
		Індивідуальні завдання:	
Вид контролю: залік			
Передумови для вивчення дисципліни: філософія, соціологія, педагогіка, історія педагогіки, педагогіка дошкільна, етнопедагогіка, психологія			

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета – збагачення, поглиблення і розширення знань здобувачів вищої освіти про дитинство як гуманітарне і соціокультурне явище, аналіз етнографічного матеріалу з означеної проблеми, визначення соціальної обумовленості способів передачі матеріальних і духовних цінностей молодому

покоління та соціальних механізмів формування етнічної самосвідомості людини в період дошкільного дитинства.

Завдання навчальної дисципліни:

- 1) дати визначення дитинства, розкрити його значення для дитини і суспільства, актуалізуючи знання здобувачів вищої освіти у галузі культурології, мистецтвознавства, соціології, психології, філософії, педагогіки, етнопедагогіки, етнографії;
- 2) розвивати вміння аналізувати дитинство як гуманітарне, соціокультурне та психолого-педагогічне явище;
- 3) ознайомити здобувачів вищої освіти з різноманітним етнографічним матеріалом, сприяти осмисленню своєї професійної значущості як носія етнокультури, підвищити рівень етнічної самосвідомості;
- 4) формування гальних та фахових компетентностей.

У процесі вивчення навчальної дисципліни у здобувачів вищої освіти формуються такі компетентності:

інтегральна:

здатність розв'язувати складні задачі і проблеми у галузі професійної діяльності та у процесі навчання, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій та характеризується невизначеністю умов і вимог.

загальні:

- 1) здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу, критичності та самокритичності;
- 2) знання та розуміння предметної галузі та професійної діяльності;
- 3) здатність спілкуватися державною мовою.

спеціальні (фахові):

- 1) здатність використовувати поглиблені спеціальні знання та вміння при вирішенні науково-практичних завдань у галузі дошкільної освіти, а також продукувати нові для вирішення проблемних професійних завдань;
- 2) здатність самостійно здобувати нові професійні знання, формувати фахові вміння, постійно самовдосконалюватися в професії, виконувати науково-дослідну роботу в галузі дошкільної освіти; аналізувати соціально-значущі проблеми і використовувати результати у професійній діяльності.

2. Очікуванні результати навчання:

Знання:

- 1) проблем етнографії дитинства на межі предметних галузей;
- 2) основних понять курсу «Етнографія дитинства»;
- 3) теоретико-методологічних концепцій зарубіжної та вітчизняної педагогічної освіти, механізмів пізнання педагогічної дійсності;
- 4) особливостей уявлень про дитинство на різних етапах історії людства та різних етносах;
- 5) етнопедагогічної періодизації розвитку дитини;
- 6) педагогічних засад дитячої субкультури;

7) соціально-психологічних основи гендерної ідентичності.

Уміння:

- 1) розв'язувати складні задачі та проблеми, що потребують оновлення та інтеграції знань, часто в умовах неповної/недостатньої інформації та суперечливих вимог;
- 2) визначати актуальні дослідження процесів розвитку і виховання дітей дошкільного віку;
- 3) обґрунтовувати проблеми походження, історії і культури дитинства;
- 4) аналізувати дитинство як гуманітарне, соціокультурне та психолого-педагогічне явище.

3. Програма навчальної дисципліни

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СУТНІСТЬ ДИТИНСТВА

Тема 1. Предмет курсу «Етнографія дитинства»

Етнографія дитинства – наука про походження і розвиток явища дитинства в історії та культурі. Поняття курсу: дитинство, етнос, міжпоколінна трансмісія етнокультури, інкультурація, психоісторія, світ дітей, світ дорослих.

Інтегрований підхід до проблеми дитинства. Поняття дитинства в філософії, педагогіці, психології, соціології.

Етнографія – наука, що вивчає етноси, їхню історію розвитку, побут, культурно-історичні відносини. Матеріальна і духовна культура етнічної спільноти – основа розвитку етнічної самосвідомості особистості.

Історико-культурна своєрідність змісту поняття дитинства в різних етносах.

Тема 2. Дитинство як соціально-історичне явище

Особливості уявлень про дитинство на різних етапах історії людства. Уявлення про світ дитинства в історії людства та культури. Своєрідність стилів виховання в різні історичні епохи. Засновник психоісторії дитинства Л. Демоз про стилі виховання, їх обумовленість соціально-економічними умовами.

Дитина у пралогічних культурах. Космоцентричні уявлення давніх людей про світ, причини та ознаки інфантицидного стилю ставлення до дітей (звичаї, пов'язані з дитинством). Дитинство у Давній Русі: міфологічна свідомість давніх слов'ян, роль громади у вихованні.

Дитинство у Середньовіччі. Зумовленість появи покидаючого стилю ставлення до дитини релігійними уявленнями людей, ознаки покидаючого стилю.

Амбівалентний стиль ставлення до дитини в епоху Відродження, його особливості та причини.

Епоха Просвітництва та зміна поглядів про людину, виникнення нав'язливого стилю ставлення до дітей, визнання за дитинством автономності, розмежування світу дітей і світу дорослих.

Розвиток інтересу до внутрішнього світу дитини в другій половині ХІХ-першій половині ХХ століття, соціалізуючий стиль ставлення до дітей. Погляд на дитину як об'єкт виховання.

Усвідомлення самоцінності дитинства в другій половині ХХ століття. Допомагаючий стиль виховання. Перехід від загальносхвалюючої тенденції до розробки методології та технології гуманістичного виховання.

Тема 3. Етнопедагогічні проблеми дитинства

Дослідження історії дитинства (Ф. Арієс). Екологія дитинства (У. Бронфенбреннер, В. Сухомлинський, О. Савченко). Етнопсихологічні дослідження дитинства (З. Фрейд, Е. Еріксон).

Значення порівняльного вивчення дитинства в різних культурах для розуміння механізмів соціалізації. Дослідження М. Мід в галузі порівняльного вивчення дитинства в різних культурах. Зміна поколінь і наступність культури.

Зумовленість виокремлення в історії людства трьох типів культур (постфігуративний, кофігуративний, префігуративний) особливостями міжпоколінних взаємин.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ПЕДАГОГІЧНА ЕТНОГРАФІЯ

Тема 4. Етнопедагогічна вікова періодизація розвитку дитини

Порівняльний аналіз сучасної наукової вікової періодизації і традиційних уявлень про вікові періоди життя людини в різних етнокультурах (строки періодизації, вікові характеристики, соціальні очікування).

Немовлячий вік і раннє дитинство. Родильна обрядовість, образ новонародженого в історії людства та культурах різних народів (обряди, прикмети, звичаї).

Дитина від 3-х до 12-ти років. Процес статевої ідентифікації в різних етнічних культурах: особливості організації життя, традиційні види трудової та побутової діяльності.

Роль дитячих співтовариств у різних етнокультурах, їх значення в статевої ідентифікації дітей.

Ініціації як засіб соціалізації молоді. Обряди посвяти в родовому суспільстві, їх відмінність для хлопчиків і дівчаток. Зміна соціального статусу посвячених, їх традиційні права та обов'язки в різних етнічних культурах.

Тема 5. Педагогічні засади дитячої субкультури

Поняття «дитяча субкультура», соціальні детермінанти її формування. Значення дитячого фольклору. Дитячі співтовариства як чинник дитячої субкультури.

Джерела дитячої субкультури.

Проблема взаємодії дитячої субкультури і цінностей дорослих.

Тема 6. Родинна етнографія

Поняття про різні соціокультурні типи сімей. Сім'я і родина. Історико-демографічні проблеми сім'ї. Явище внутрісімейних відносин. Традиційна рольова

поведінка членів сім'ї. Батьківство. Статус і роль батька, матері, дітей у сім'ї.

Первісна община та її виховні функції. Характер і форми передачі знань (гра, суспільно-виробнича, ритуальна діяльність).

Багатоядерна сім'я. Розподіл виховних функцій між членами сімейного клану. Залежні або відчужені відносини між батьками і дітьми.

Нуклеарна сім'я. Інтимно-особистісний, емоційний характер спілкування в сім'ї. Формування емоційно-ціннісного ставлення дитини до різних поколінь у сім'ї.

Родинні стосунки, їх взаємодія з сімейними. Роль членів родини в соціалізації дітей. Проблема виховання родинної спільності.

Тема 7. Виховання як чинник етнічної культури

Матеріальна і духовна форми існування культури. Етнічна культура як матеріальні і духовні надбання та цінності окремого етносу. Історія, філософія, релігія, наука, мистецтво, освіта як основа і складові етнокультури. Роль народного мистецтва, традицій, звичаїв, вірувань як складової частини етнокультури. Значення і способи збереження та передачі духовних цінностей народу.

Поняття про етнічну самосвідомість. Формування етнічної самосвідомості засобами матеріальної і духовної культури народу.

Становлення і розвиток самосвідомості дитини, входження її до людської культури. Особливості розвитку засад етнічної самосвідомості в дошкільному віці.

Значення етнокультури педагога, критерії та показники сформованості етнічної самосвідомості.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	Усього	у тому числі					Усього	у тому числі				
л		п	лаб	інд	с/р	л		п	лаб	інд	с/р	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Соціально-гуманітарна сутність дитинства												
Тема 1. Предмет курсу «Етнологія дитинства»	19	4	2			13	19	1				18
Тема 2. Дитинство як соціально-історичне явище	19	4	2			13	19		2			17
Тема 3. Етнопедагогічні проблеми дитинства	17	2	2			13	17	1				15

Змістовий модуль 2. Педагогічна етнографія												
Тема 1. Етнопедагогічна вікова періодизація розвитку дитини	17	2	2			13	20	1				19
Тема 2. Педагогічні засади дитячої субкультури	17	2	2			13	17	1				16
Тема 3. Родинна етнографія	16	2	2			12	16		1			15
Тема 4. Виховання як чинник етнічної культури	15	2				13	15		1			14
Усього годин:	120	18	12			90	120	4	4			112
Модуль 2												
ІНДЗ		8		-	-	-			-	-	-	
Усього годин:		8										

5. Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Дитинство як об'єкт досліджень різних наук	2
2.	Особливості уявлень про дитинство на різних етапах історії людства. Своєрідність стилів виховання в різні історичні епохи	2
3.	Етнопедагогічні проблеми дитинства	2
4.	Родильна обрядовість. Ініціації як засіб соціалізації молоді	2
5.	Дитяча субкультура. Етнічна культура педагога	2
6.	Історико-демографічні проблеми сім'ї. Виховання родинної спільності	2

6. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми (завдання)	Кількість годин
1.	Зробіть порівняльний аналіз традиційних і нових принципів взаємин між світом дитинства і світом дорослих	4
2.	Підберіть 20 приказок і прислів'їв різних народів, 5 висловів видатних людей про дітей і дитинство	4
3.	Підготуйте реферативне повідомлення на одну із запропонованих тем: «Дитинство в психології», «Дитинство в педагогіці», «Дитинство в соціології», «Дитинство у філософії» або в будь-якій іншій науці.	4
4.	Написати твір-есе на тему: «Дитинство в різні історичні епохи» (епоха на вибір)	4
5.	Підготуйте доповідь на тему: «Засновник психоісторії Л. Демоз про стилі виховання»	4

6.	Складіть таблицю:			6
Історична епоха	Соціокультурний статус дитинства	Самобутній образ дитини в культурній традиції часу	Культурно-виховні особливості дитинства	
7.	Підготуйте реферативне повідомлення «Статус дитини в суспільстві та ставлення до неї дорослих у різні історичні епохи» (епоха на вибір)			4
8.	Дайте письмову відповідь на запитання: 1. Яка еволюція дитячого одягу за Ф. Арієсом? 2. У чому полягає сутність сучасної міжпоколінної трансмісії етнокультури? 3. Охарактеризуйте традиційні форми виховання дітей у різних народів. Спільні та відмінні риси.			4
9.	Підготуйте повідомлення на тему: «Як змінювалися типи міжпоколінних взаємин в історії людства» (на основі досліджень М. Мід)			4
10.	Підберіть приклади родильної обрядовості			4
11.	Зробіть порівняльний аналіз сучасної наукової вікової періодизації і традиційних уявлень про вікові періоди життя людини в різних етнокультурах (строки періодизації, вікові характеристики, соціальні очікування)			4
12.	Підготуйте короткі повідомлення (письмово в зошиті) на теми: «Ставлення до матері і роль батька в різних народів»; «Образ новонародженого в культурах різних народів (обряди, прикмети, традиції, звичаї)».			4
13.	Знайдіть приклади обрядів ініціацій у різних культурах			4
14.	Складіть схему джерел дитячої субкультури та наведіть їх яскраві приклади			4
15.	Підготуйте конспект основних положень роботи М. Осоріної «Секретний мир дітей в пространстве мира взрослых» щодо особливостей дитячої субкультури як певної соціокультурної системи (Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – СПб.: Питер, 2009. – 304 с.)			4
16.	Проаналізуйте «Конвенцію прав дитини» з позиції історичного підходу до аналізу дитинства			4
17.	Напишіть твір-роздум на тему: «Чи можуть вирости повноцінні діти в неповній або нетрадиційній сім'ї?»			4
18.	Підберіть 15 приказок і прислів'їв про батьків, 5 висловів діячів педагогічної думки про сімейне виховання.			4
19.	Окресліть основні тенденції розвитку інституту батьківства в сучасному суспільстві			4
20.	Підготуйте реферативне повідомлення на тему «Материнство і батьківство: ролі, почуття, ставлення»			4

21.	На конкретному прикладі доведіть чи погоджуєтеся ви з існуючим твердженням, що батьківська любов є інстинктивною	4
22.	Розробіть критерії та показники сформованості етнічної самосвідомості педагога	4
Усього годин:		90

7. Індивідуальні завдання

Бути готовими до участі в семінарі-конференції «Сучасне батьківство».

Підготувати доповіді на теми:

1. Обумовленість засобів виховання дітей в українській родині світоглядними засадами та ціннісними орієнтаціями народу.
2. Ідеал жінки-матері в українському фольклорі, класичній літературі.
3. Ідеал батька в українському фольклорі, класичній літературі.
4. М. Стельмахович про місію батька в українській родині.
5. М. Стельмахович про матір і її роль в українській родині.

8. Засоби діагностики результатів навчання: залік, реферати, тести, презентації результатів виконаних завдань та досліджень.

9. Критерії оцінювання результатів навчання.

I рівень – початковий. Відповідь здобувача вищої освіти при відтворенні навчального матеріалу елементарна, фрагментарна, зумовлюється початковими уявленнями про предмет вивчення.

II рівень – середній. Здобувач вищої освіти відтворює основний навчальний матеріал, здатний виконувати завдання за зразком, володіє елементарними вміннями навчальної діяльності.

III рівень – достатній. Здобувач вищої освіти знає істотні ознаки понять, явищ, закономірностей, зв'язків між ними, а також самостійно застосовує знання в стандартних ситуаціях, володіє розумовими операціями (аналізом, абстрагуванням, узагальненням тощо), уміє робити висновки, виправляти допущені помилки. Відповідь повна, правильна, логічна, обґрунтована, хоча їй і бракує власних суджень. Студент здатний самостійно здійснювати основні види навчальної діяльності.

IV рівень – високий. Знання здобувача вищої освіти є глибокими, міцними, узагальненими, системними; він вміє застосовувати знання творчо, його навчальна діяльність має дослідницький характер, позначена вмінням самостійно оцінювати різноманітні життєві ситуації, явища, факти, виявляти і відстоювати особисту позицію.

Рівні навчальних досягнень студентів	Бали	Критерії оцінювання навчальних досягнень студентів
І. Початковий	1-34 F Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	Здобувач вищої освіти фрагментарно відтворює незначну частину навчального матеріалу; має нечіткі уявлення про об'єкт вивчення; виявляє здатність елементарно викласти думку; може усно відтворити кілька термінів, явищ без зв'язку між ними; може обрати правильний варіант відповіді (на рівні "так - ні"); може самостійно знайти відповідь у тексті підручника; виконує 20 % від загальної кількості тестів.
	35-59 FX незадовільно з можливістю повторного складання	Здобувач вищої освіти відтворює менш як половину навчального матеріалу; за допомогою викладача виконує елементарні завдання, наводить приклади; може дати відповідь з кількох простих речень; здатен усно відтворити окремі частини теми; має фрагментарні уявлення про роботу з джерелами, не має сформованих умінь та навичок; виконує 30 % від загальної кількості тестів.
II. Середній	60-63 (E) задовільно	Здобувач вищої освіти має початковий рівень знань; знає близько половини навчального матеріалу, здатний відтворити його відповідно до тексту підручника або пояснень викладача, повторити за зразком певну операцію, дію; описує явища, процеси без пояснень причин, з допомогою викладача здатен відтворити їх послідовність, слабо орієнтується в поняттях; має фрагментарні навички в роботі з підручником; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі; здатен давати відповіді на прості, стандартні запитання, виявляє інтерес до навчального матеріалу, виконує 45 % від загальної кількості тестів.
	64-73 (D) задовільно	Здобувач вищої освіти знає більш як половину навчального матеріалу; розуміє основний навчальний матеріал; здатний з помилками й неточностями дати визначення понять, сформулювати правило, відтворити його з помилками та неточностями; має стійкі навички роботи з текстом підручника; може самостійно оволодіти більшою частиною заданого матеріалу, формулює поняття, наводить приклади, знає основні дати; орієнтується в хронології; підтверджує висловлене судження одним-двома аргументами; здатен використовувати під час відповіді допоміжні наочні матеріали; відповіді непослідовні та нелогічні; виконує від 55 до 65% від загальної кількості тестів.

III. Достатній	74-81 (С) добре	Знання здобувача вищої освіти є достатньо повними, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях. Правильно і логічно відтворює навчальний матеріал; розуміє основні теорії і факти, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; уміє наводити окремі власні приклади на підтвердження певних думок, застосовувати вивчений матеріал у стандартних ситуаціях; здатен проаналізувати відповіді іншого студента; з допомогою викладача скласти план реферату, може опрацювати матеріал самостійно, уміє підготувати реферат та захищати його найважливіші положення; правильно використовує термінологію; складає прості таблиці та схеми; виконує від 75 % до 80 % від загальної кількості тестів.
	82-89 (В) добре	Здобувач вищої освіти вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання в дещо змінених ситуаціях, уміє аналізувати і систематизувати інформацію, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; висловлює стандартну аргументацію при оцінці дій, процесів, явищ; чітко тлумачить поняття; здатен самостійно опрацювати навчальний матеріал, але потребує консультацій з викладачем; виконує прості творчі завдання; виконує 85 % від загальної кількості тестів.
IV. Високий	90-100 (А) відмінно	Здобувач вищої освіти має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності, користується широким арсеналом засобів доказів своєї думки, вирішує складні проблемні завдання, схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; вміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, виявляє власне ставлення до неї, користується широким арсеналом засобів доказів своєї думки, вирішує складні проблемні завдання, схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ, самостійно виконує науково-дослідницьку роботу; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої обдарування і нахили. Самостійно виконує від 95% до 100% від загальної кількості тестів.

10. Розподіл балів, що отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота							ІНДЗ	Сума
Модуль 1							Модуль 2	
ЗМ 1			ЗМ 2					100
T1	T2	T3	T1	T2	T3	T4		
14	14	12	12	12	11	10	15	

Шкала оцінювання: національна та ЄКТС

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82 – 89	B	добре	
74 – 81	C	задовільно	
64 – 73	D		
60 – 63	E		
35 – 59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

11. Методичне забезпечення

Тексти лекцій в електронному і паперовому варіантах, тести; практикум, завдання для самостійної роботи, матеріали візуального супроводу лекцій, комплексні контрольні роботи, питання гарантованого рівня знань.

12. Рекомендована література

Основна література

1. Козлюк О. А. Етнографія дитинства: навчальний посібник / О. А. Козлюк, О. І. Хролець. – Рівне: О. Зень, 2016. – 136 с.
2. Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 336 с.
3. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии / Под ред. И. С. Кона и др. – М.: Наука, 1983. – 232 с.
4. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Передней и Южной Азии / Под ред. И. С. Кона и др. – М.: Наука, 1983. – 192 с.
5. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Южной и Юго-Восточной Азии. / [отв. ред. И. С. Кон, А. М. Решетов]; АН СССР, Ин-т этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая – М.: Наука, 1988. – 191 с.
6. Этнография детства. Традиционные методы воспитания у народов Австралии, Океании и Индонезии / [отв. ред. Н. А. Бутинов, И. С. Кон]. – М.: Наука, 1992. – 191 с.

Додаткова література

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре/ В. В. Абраменкова. Акад. пед. и соц. наук. МПСИ. – М.: МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. – 414 с.
2. Аквис Д. С. Отцовская любовь / Д. С. Аквис. – М., 1989.
3. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Ш. А. Амонашвили. – М., 1996.
4. Балушок В. Г. Инициации древнерусских дружинников / В. Г. Балушок // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 1. – С. 144–156.
5. Бартник Ч. С. Тайна подружжя / Ч. С. Бартник // Греко-католицький календар, 1992. – Крехів, 1992. – 74 с.
6. Бережнова Л. Н. Этнопедагогика: учеб. пособие / Л. Н. Бережнова, И. Л. Набок, В. И. Щеглов. – 2-е изд., стер. – М.: Академия, 2008. – 233 с.
7. Библер В. С. От наукоучения к диалогу культур / В. С. Библер. – М., 1992.
8. Бим-Бад Б. М. Педагогическая антропология / Б. М. Бим-Бад. – М., 2001.
9. Білецька С. Американський та японський варіанти сімейного виховання (60-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) / С. Білецька // Шлях освіти. – 2007. – №4. – С. 19–25.
10. Білецька С. Особливості античної концепції дитинства / С. Білецька // Шлях освіти. – 2008. – №1. – С. 42–47.
11. Білецька С. Еволюція образу дитини: Ж.-Ж. Руссо як основоположник теорії педоцентризму / С. Білецька // Шлях освіти. – 2010. – №3. – С. 31–34.
12. Богуш А. М. В. А. Сухомлинский: экология детства / А. М. Богуш // Дошкільна освіта. – 2010. – № 2. – С. 4–9.
13. Болтарович З. Традиції сімейного виховання / З. Болтарович // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 16–24.
14. Болюк З. Проблеми дитинства і відповідальність чиновників / З. Болюк // Директор школи, лицею, гімназії. – 2006. – № 5. – С. 14–15.
15. Бриняк О. Родильна обрядовість українців: регіональні варіації за етнографічними записами кінця ХІХ – поч. ХХ ст. / О. Бриняк // Київська старовина. – 2011. – №2. – С. 55–80. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/kiev_old/2011_2/Brynjak.pdf
16. Бромлей В. Очерки теории этноса / В. Бромлей. – М., 1983.
17. Василенко О. М. Національна свідомість починається з дитинства / О. М. Василенко // Гуманітарні науки. – 2011. – № 2. – С. 136–141.
18. Ваховський Л. Ц. Психоісторичний підхід до вивчення еволюції дитинства / Л. Ц. Ваховський // Шлях освіти. – 2012. – № 1. – С. 2–5.
19. Венгер А. Л. Ребенок в обществе: исторический кризис детства / А. Л. Венгер // Вопросы психологии. – 2008. – №4. – С. 3–12.
20. Виноградов Г. С. Детский народный календарь / Г. С. Виноградов // Сибирская живая старина. Вып. 2. – Иркутск, 1924.
21. Газизова Ф. С. Татарские пословицы в контексте педагогики детства / Ф. С. Газизова, Т. Р. Маликов // Педагогика. – 2014. – № 6. – С. 57–60.
22. Гвоздев С. Родильна обрядовість українців / С. Гвоздев // Народознавчі зошити. – 1997. – №2. – С. 111–123.

23. Голець М. І. Етика матері і дитини: нарис з історії виховання дітей раннього віку : навч. посіб. / М. І. Голець. – К. : Вища шк., 2005. – 159 с.
24. Голованова Н. Ф. Педагогические смыслы феномена детства / Н. Ф. Голованова // Педагогика. – 2006. – №1. – С. 119-123.
25. Голубева І. Є. Дитинство як об'єкт соціально-демографічної політики в Україні : автореф. дис... канд. екон. наук: 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / І. Є. Голубева; НАН України. Ін-т демографії та соц. досліджень / І. Є. Голубева. – Київ, 2005. – 19 с.
26. Горбунов Н. В. На зустріч із дитинством: Український фольклор як один із компонентів дитячої субкультури / Н. В. Горбунова // Гуманітарні науки. – 2005. – №2. – С. 168-174.
27. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – Київ: Либідь, 2011. – 255 с.
28. Демоз Л. Психоистория (Эволюция детства) / Л. Демоз. – Ростов-н/Д, 2000. – 510 с.
29. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко; Наук.ред. А. М. Богуш. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 368 с.
30. Жабкина Р. Где живет детство? / Р. Жабкина, Е. Иващенко // Дошкольное воспитание. – 2007. – № 5. – С. 118.
31. Загарницька І. Дитинство в епоху інформаційної революції / І. Загарницька // Вища освіта України. – 2011. – № 4. – С. 69–77.
32. Загарницька І. Дитинство як філософський феномен / І. Загарницька // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 1. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: збірник наук. праць. – Київ, 2009. – С. 14–19.
33. Загарницька І. І. Соціологічні орієнтири осмислення феномену дитинства / І. І. Загарницька // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 10/2011. – Вип. 47. – С. 228–236.
34. Иванова Н. В. Особенности и значение детской субкультуры / Н. В. Иванова // Педагогика. – 2005. – № 7. – С. 31–36.
35. Иванова Н. Дошкольники в детской субкультуре / Н. Иванова, А. Калинина, Е. Бардинова // Дошкольное воспитание. – 2006. – № 9. – С. 39–46; №10. – С. 70–74.
36. Ист Р. Ф. Шопот земли и молчание неба. Этнографические этюды традиционных народных верований / Р. Ф. Ист. – М., 1990.
37. Йовенко Л. Дитячий побут як об'єкт українознавчих досліджень / Л. Йовенко // Українознавство. – 2009. – №4. – С. 100–103.
38. Карабанова О. А. Психология семейных отношений: учебное пособие / О.А. Карабанова. – Самара: Издательство СИОКПП, 2001. – 122 с.
39. Квас О. В. Світ дитинства епохи Середньовіччя / О. В. Квас // Шлях освіти. – 2011. – № 4. – С. 38–41.
40. Квас О. Дитиноцентризм через призму сучасних гуманітарних досліджень / О. Квас // Шлях освіти. – 2011. – № 3. – С. 14–18.
41. Козлюк О. Портрет сучасного дитинства / О. Козлюк // Дитячий садок. – 2011. – № 11 (берез.). – С. 6.

42. Колупаєва Т. Є. Етнографія дитинства у системі українознавчих галузей знань / Т. Є. Колупаєва. – Рівне: РДГУ, 2014. – 80 с.
43. Кон И. С. Проблемы детства в современной американской этнопсихологии / И. С. Кон // Советская этнография. – 1997. – № 5. – С. 148–152.
44. Конвенція про права дитини // Відродження. – 1999. – № 1.
45. Кононко О. Л. Дитяча субкультура як цінність і складова особистісно-орієнтованої освіти / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2001. – № 12. – С. 6–12.
46. Космические образы славянского язычества. – СПб., 1992.
47. Кочубей Б. И. Мужчина и ребёнок / Б. И. Кочубей. – М., 1990.
48. Кочубей Т. Д. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук за спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Т. Д. Кочубей. – Київ, 2001.
49. Кочубей Т. Дитинство – найбільша соціальна цінність / Т. Д. Кочубей // Рідна школа. – 2004. – № 5. – С. 13–16.
50. Кочубей Т. Дитинство – наукові підходи до розуміння / Т. Д. Кочубей // Рідна школа. – 2003. – № 12. – С. 17–20.
51. Кочубей Т. Сучасне сприйняття дитинства: складність чи простота / Т. Д. Кочубей // Вища освіта України. – 2012. – № 2. – С. 37–42.
52. Кошелева О. А. История детства: опыт зарубежной историографии / О. А. Кошелева // Педагогика. – 1996. – № 3. – С. 81–87.
53. Корнетов Г. Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г. Б. Корнетов. – М., 1994.
54. Кудрявцев В. Еще раз о природе детской субкультуры / В. Кудрявцев, Т. Алиева // Дошкольное воспитание. – 1997. – № 3. – С. 87–91; № 4. – С. 64–68.
55. Кудрявцев В. Т. Смысл человеческого детства и психическое развитие ребёнка / В. Т. Кудрявцев. – М.: Изд-во УРАО, 1997. – 156 с.
56. Кудрявцев В. Т. Культурно-исторический статус детства: эскиз нового понимания / В. Т. Кудрявцев // Дошкільна освіта. – 2010. – №2. – С. 23–42.
57. Кукушин В. С. Этнопедагогика / В. С. Кукушин. – М.: Изд-во Моск. психолого-социологического института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 304 с.
58. Кукушин В. С. Этнопедагогика и этнопсихология / В. С. Кукушин, Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 448 с.
59. Куруленко Г. А. Историческая эволюция детства. Социокультурный аспект // Социология. – 1998. – № 1. – С. 21–35.
60. Лазута Н. Тарас Шевченко про дітей і материнство / Н. Лазута // Актуальні проблеми гуманітарної освіти: зб. наук. пр. / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін-т ім. Т. Шевченка. – Кременець : [ВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка], 2014. – Вип. 11 : Тематичний випуск до 200-ліття від дня народження Т. Г. Шевченка. – С. 52–56.
61. Лисенко Н. В. Етнопедагогіка дитинства / Н. В. Лисенко. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2011. – 720 с.

62. Литвиненко І. Вберегти дитинство – наш обов'язок / І. Литвиненко // Дошкільне виховання. – 2015. – № 6. – С. 4–9.
63. Литвиненко С. А. Феномен дитинства в контексті соціально-культурного розвитку / С. А. Литвиненко // Наука і освіта. – № 1. – 2001. – С. 11–14.
64. Литвиненко С. А. Дитинство у дзеркалі ігрової діяльності / С. А. Литвиненко // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. пр.: наук. записки Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне: [РДГУ], 2011. – Вип. 1 (44). – С. 191–194.
65. Лупаренко С. Є. Проблема дитинства у вітчизняній педагогічній думці ХХ століття: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 – заг. пед. та іст. пед. / С. Є. Лупаренко; ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків: [б. в.], 2016. – 40 с.
66. Мид М. Культура и мир детства: Избр. произведения / М. Мид. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
67. Михайленко Н. К портрету современного дошкольника / Н. Михайленко, Н. Короткова // Дошкольное воспитание. – 1993. – № 1.
68. Нефёдова Л. К. Феномен детства в основных формах его репрезентации: (философия, миф, фольклор, литература): дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.13 / Л. К. Нефёдова. – Омск, 2005. – 337 с.
69. Николаева Т. Экология детства / Т. Николаева // Дошкольное воспитание. – 2006. – № 7. – С. 115–119.
70. Ніколенко Н. Д. Педагогічне дитинознавство / Н. Д. Ніколенко // Педагогіка і психологія. – 1993. – № 1. – С. 8–9.
71. Ніколенко А. К. Дошкольники в детской субкультуре / А. К. Ніколенко // Дошкольное образование. – 2006. – № 10. – С. 12–14.
72. Носр М. Положительный эффект корректирующих мер в раннем детском возрасте в разных странах мира: недостаточные инвестиции в самых маленьких детей (пер. с англ. Н. Микшиной) / М. Носр, С. Барнетт // Вопросы образования. – 2012. – № 1. – С. 200–228.
73. Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982.
74. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – СПб.: Питер, 2009. – 304 с.
75. Піроженко Т. Як зберегти субкультуру дитинства / Т. Піроженко // Практичний психолог: дитячий садок. – 2017. – № 11. – С. 9–11.
76. Платохина Н. А. Детство как культурный феномен / Н. А. Платохина // Дошкільна освіта. – 2011. – № 1. – С. 4–9.
77. Побірченко Н. С. Дитинство як предмет етнопедагогічних досліджень / Н. С. Побірченко // Шлях освіти. – 2002. – № 2. – С. 45–51.
78. Подлеснова Н. История детства: проблемы детства с раннего возраста до 14 лет / Н. Подлеснова // Семья и школа. – 2003. – № 6. – С. 4–7.
79. Поніманська Т. І. Дитинство як категорія гуманістичної педагогіки / Т. І. Поніманська // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. праць. Випуск 19. – Рівне, 2002. – С. 7–10.

80. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: підручник / Т. І. Поніманська. – 3-є видання, виправлене. – Київ: Академвидав, 2015. – 448 с.
81. Поніманська Т. І. Теоретико-методичні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку / Т. І. Поніманська. – Рівне: РДГУ, 2006.
82. Попов Б. І. Історичні форми етнічної самосвідомості і соціально-педагогічний потенціал етнографії / Б. І. Попова // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 2. – С. 4–7.
83. Приходько Ю. О. Нариси становлення та розвитку дитячої психології / Ю. О. Приходько. – Київ, 1999.
84. Про охорону дитинства: Закон України. – Київ, 2001.
85. Пурмале Р. Ребенок в системе ценностей взрослого / Р. Пурмале // Дошкільна освіта. – 2010. – № 4. – С. 54–65.
86. Пушкарёва Н. Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в 10-15 вв.) / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 6. – С. 93–106.
87. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982.
88. Ранние формы социальной стратификации. – М., 1993.
89. Расчетина С. А. Понимание детства на разных этапах становления социально-педагогической теории и практики / С. А. Расчетина, М. Н. Липинская // Детский сад от А до Я. – 2008. – №1. – С. 54-65.
90. Ревякина Н. В. Гуманистическое воспитание в Италии XIV-XV веков / Н.В. Ревякина. – Иваново, 1993. – 259 с.
91. Рубан Т. В. Історичні корені насильства дітей у сім'ї / Т. В. Рубан // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – №2. – С. 71–75.
92. Савенков А. И. Культурно-историческая природа детства / А. И. Савенков // Детский сад от А до Я. – 2012. – № 6. – С. 4–10.
93. Самойленко Н. В. Соціологія дитинства як об'єкт соціологічних досліджень / Н.В. Самойленко. – Режим доступу: <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/uisr/1.2009/Pages%20from%2059-66.pdf>
94. Сенюк Г. Б. Для чего человеку детство... / Г. Б. Сенюк // Соционика, ментология и психология личности. – 2004. – № 3. – С. 41–44.
95. Сіткар В. І. Пустощі як супутник дитинства та форма субкультури: погляд психолога / В. І. Сіткар // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 9. – С. 11-15.
96. Сивачук Н. Дитина у світогляді українського народу / Н. Сивачук // Початкова школа. – 2005. – № 5. – С. 49–52.
97. Сивачук Н. П. Український дитячий фольклор / Н. П. Сивачук. – Київ: Деміур, 2003. – 288 с.
98. Сосенко П. Космогонійні виміри дитинства / П. Сосенко, Т. Шевчук // Міфологія і фольклор. – 2012. – № 2-3. – С. 25-47.
99. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. – Київ: Знання, УРСР, 1991. – 48 с.

100. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – Київ: ІСДО, 1996. – 288 с.
101. Стефняк М. Восприятіє родителями феномена детства / М. Стефняк // Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців, м. Рівне, 18 трав. 2016 р. / М-во освіти і науки України, Рівнен. держ. гуманіт. Ун-т. – Рівне : [РВВ РДГУ], 2016. – Ч. 1: Психолого-педагогічний напрям. – С. 116–117.
102. Стрижаков А. О. Духовний світ дитини в етнопедагогічній спадщині Н. Заглади: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – заг. педагогіка та історія педагогіки / А. О. Стрижаков; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград : [б. в.], 2016. – 20 с.
103. Сухомлинская О. В. Этнопедагогика – средство поликультурного воспитания / О. В. Сухомлинская // Укр. обозреватель. – 1994. – № 8.
104. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – Київ: Рад. шк., 1978. – 263 с.
105. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. – Київ, 1974. – 151 с.
106. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка / Є. І. Сявавко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 159 с.
107. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
108. Теория и история экономических и социальных институтов и систем: Альманах. – М., 1994.
109. Тюптя О. Материнство-батьківство як соціокультурні феномени / О. Тюптя // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. – 2013. – С. 80–83.
110. Українська родина. Родинний і громадський побут / Упоряд. Л. Орел. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 424 с.
111. Українець Л. В. Дитинство і дитячість у філософсько-антропологічному контексті: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.04 / Українець Л. В.; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна / Л. В. Українець. – Харків, 2006. – 17 с.
112. Фельдштейн Д. И. Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития / Д. И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 3–19.
113. Фельдштейн Д. И. Феномен Детства и его место в развитии современного общества / Д. И. Фельдштейн // Воспитание школьников. – 2005. – № 4. – С. 2–8.
114. Фельдштейн Д. И. Феномен Детства и его место в развитии современного общества / Д. И. Фельдштейн // Воспитание школьников. – 2005. – №5. – С. 4–8.
115. Фурман А. В. Субкультура / А. Фурман, А. Литвин // Психологія і суспільство. – 2011. – № 3. – С. 187–192.

116. Хаирова С. И. Этнокультурные особенности формирования адаптивного поведения детей / С. И. Хаирова // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 6. – С. 26–29.
117. Чистяков В. В. Современное детство как антрополого-методологическая проблема / В. В. Чистяков // Мир психологии. – 2002. – № 1 (29). – С. 20–25.
118. Чмелова Е. В. Отечественные педагоги конца XIX – начала XX в. о дошкольном детстве / Е. В. Чмелова // Педагогика. – 2012. – № 9. – С. 100-108.
119. Шапошникова Т. Е. Динамика отношения к детству и формам воспитания / Т. Е. Шапошникова // Психотерапия. – 2004. – №2. – С. 15-20.
120. Щеглова С. Н. Как изучать детство? Социологические методы исследования современных детей и современного детства. – М.: ТО ЮНПРЕСС, 2000. – 164 с.
121. Эльконин Д. Б. Кризис детства и основания проектирования форм детского развития / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4.
122. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детских возрастах: избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – Москва: Институт практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1995. – 416 с.
123. Эпштейн М. Образы детства / М. Эпштейн, Е. Юкина // Новый мир. – 1979. – № 12. – С. 242.
124. Эразм Роттердамский. О воспитании детей // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.) / Сост. Н. В. Ревякина, О. Ф. Кудрявцева. – М., 1999. – С. 246–296.
125. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб.: Речь, 2000. – 416 с.
126. Aries Ph. L. *Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* / Ph. L. Aries. – P., 1972.
127. *From child to adult*. – Anslim & London, 1970.
128. Matthews G. B. *The Philosophy of Childhood* (Філософія дитинства) / G. B. Matthews. – Cambridge ; London : Harvard University Press, 1994. – 136 p.
129. *The history of childhood*. – N.Y., 1975.

13. Інформаційні ресурси

1. <http://etno.us.org.ua/glossary/index.html> – етнічний довідник: поняття та терміни.
2. <http://tours-tv.com/ru/typew/ethnographic> – традиції і ремесла народів світу.
3. <http://www.cbook.ru/peoples/index/welcome.shtml> – сайт словника «Народи і релігії мира».
4. <http://www.cbook.ru/peoples/poniat/index3.shtml> – основні поняття етнології.

1.2. КОМПЛЕКСНІ КОНТРОЛЬНІ РОБОТИ

Пакет комплексних контрольних робіт з дисципліни «Етнографія дитинства» розроблено для контролю залишкових знань та їх якості в здобувачів вищої освіти спеціальності 012 «Дошкільна освіта». Він складається з 30 варіантів, що охоплюють усю програму курсу. У кожному варіанті визначено два завдання, які потребують від здобувачів вищої освіти знання не лише теоретичних аспектів курсу, а й демонстрацію уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, робити висновки, мати власні судження на основі вивченого матеріалу. Усі варіанти ККР рівнозначні за рівнем складності й можуть бути виконані за 60–80 хвилин.

Варіант № 1

1. Розкрийте значення етнографії дитинства серед інших наук, що займаються вивченням дитинства.
2. Чи погоджуєтесь ви з думкою І. Кона про те, що світ дитинства є невід'ємною складовою життя кожного народу, а кожний дорослий несе у собі спадщину дитинства і не може звільнитися від неї. Відтак суспільство не може пізнати себе, не пізнавши закономірностей свого дитинства? Відповідь обґрунтуйте.

Варіант № 2

1. Розкрийте суть поняття дитинства у психології.
2. Поясніть, чим етнографія дитинства відрізняється від етнопедагогіки?

Варіант № 3

1. Розкрийте суть соціологічної концепції дитинства.
2. Поясніть афоризм: «Діти бачать світ таким, яким він повинен бути, дорослі – таким, яким він є, люди похилого віку – таким, яким він бути не повинен».

Варіант № 4

1. Розкрийте суть поняття дитинства в педагогіці.
2. «Намалюйте» портрет сучасної дитини.

Варіант № 5

1. Розкрийте суть поняття дитинства в філософії.
2. Дайте відповідь на питання: «Дитинство – дзеркало чи задзеркалля культури?» Відповідь обґрунтуйте.

Варіант № 6

1. Доведіть значення і роль членів родини в соціалізації дітей.
2. Дайте визначення таких понять: «етнографія дитинства», «етнопсихологія», «психоісторія». Поясніть, який зв'язок існує між ними.

Варіант № 7

1. Розкрийте суть поняття дитинства у етнопедагогіці.

2. Чим пояснюється зміна образів дитинства в історії культури? Відповідь обґрунтуйте.

Варіант № 8

1. Дайте оцінку дитинству як соціально-історичному явищу.
2. Обґрунтуйте вислів Д. Фельдштейна: «Дитинство – це не соціальний розплідник, а розгорнутий у часі, ранжований за щільністю, структурами, формами діяльності соціальний стан, в якому взаємодіють діти і дорослі».

Варіант № 9

1. Охарактеризуйте дитинство епохи Середньовіччя.
2. Дайте визначення понять «міжпоколінна трансмісія етнокультури» та «інкультурація». Розкрийте їхню суть і взаємозв'язок.

Варіант № 10

1. Розкрийте особливості стилів виховання за Ллойдом Демозом.
2. Дайте відповідь на запитання: «Чому і як виникло дитинство в людини?». Відповідь обґрунтуйте.

Варіант № 11

1. Розкрийте суть дослідження історії дитинства французьким вченим-демографом й істориком Ф. Арієсом.
2. Поясніть вислів Ж.–Ж.Руссо: «Природа хоче, щоб діти були дітьми, перш ніж бути дорослими. Якщо ми хочемо порушити цей порядок, ми отримаємо скоростиглі плоди, що не будуть мати ні зрілості, ні смаку, і швидко зіпсуються».

Варіант № 12

1. Розкрийте особливості етнопсихологічних досліджень дитинства.
2. Зробіть аналіз «Конвенції прав дитини» з позиції історичного підходу до аналізу дитинства.

Варіант № 13

1. Розкрийте суть досліджень М. Мід у галузі порівняльного вивчення дитинства в різних культурах.
2. Визначте актуальні проблеми дитинства і дайте їхню характеристику.

Варіант № 14

1. Розкрийте значення й особливості постфігуративного типу культури в історії людства.
2. Дайте відповідь на запитання «Чи завжди поняття «дитинство» було притаманне людській культурі? Чи можна говорити про його історичне відкриття?»

Варіант № 15

1. Розкрийте значення й особливості кофігуративного типу культури в історії людства.

2. Назвіть основні поняття «екології людського розвитку» У. Бронфенбреннера.

Варіант № 16

1. Розкрийте значення й особливості префігуративного типу культури в історії людства.
2. Дайте відповідь на запитання: «Які тенденції розвитку інституту батьківства в сучасному суспільстві?»

Варіант № 17

1. Розкрийте історико-культурну своєрідність змісту поняття дитинства в різних етносах.
2. Зробіть порівняльний аналіз сучасної наукової вікової періодизації і традиційних уявлень про вікові періоди життя людини в різних етнокультурах (порівняння строків періодизації, вікових характеристик, соціальних сподівань).

Варіант № 18

1. Дайте характеристику дитинства епохи Відродження.
2. Розкрийте особливості родильної обрядовості. Наведіть конкретні приклади.

Варіант № 19

1. Розкрийте особливості ставлення до матері в різних народів.
2. Дайте порівняльну характеристику традиційним і новим принципам взаємин між світом дитинства і світом дорослих (за О. Орловим).

Варіант № 20

1. Охарактеризуйте дитинство кінця ХХ – початку ХХІ століття.
2. Дайте відповідь на питання: «Чи можуть вирости повноцінні діти в неповній або нетрадиційній сім'ї?»

Варіант № 21

1. Охарактеризуйте дитинство епохи Просвітництва.
2. Що таке ініціації? Яке місце вони посідають у соціалізації молоді? Опишіть один із таких обрядів.

Варіант № 22

1. Обґрунтуйте педагогічні засади дитячої субкультури.
2. Як ви вважаєте: «Наскільки універсальна і в чому конкретно проявляється «потреба в дітях?» Відповідь обґрунтуйте.

Варіант № 23

1. Розкрийте суть проблеми взаємодії дитячої субкультури і цінностей дорослих.
2. Що таке права дитини і як вони реалізуються в сучасному суспільстві?

Варіант № 24

1. Розкрийте особливості соціалізуючого стилю ставлення до дітей (II пол. XIX – I пол. XX ст.).
2. Дайте характеристику основним джерелам дитячої субкультури.

Варіант № 25

1. Розкрийте суть батьківства як соціокультурного феномена.
2. Дайте відповідь на питання: «Чим сучасна соціалізація дітей і підлітків відрізняється від «традиційної»?»

Варіант № 26

1. Проаналізуйте сімейний статус дітей в культурах різних народів.
2. Розкрийте суть проблеми виховання родинної спільності.

Варіант № 27

1. Розкрийте особливості виховання як чинника етнічної культури.
2. Дайте відповідь на питання: «Чи можна вважати батьківську любов інстинктивною і як її зміст змінювався в ході історії?»

Варіант № 28

1. Розкрийте особливості та значення етнічної культури педагога.
2. Дайте відповідь на запитання: «Як проявляються і формуються гендерні відмінності в обрядах переходу й ініціаціях?»

Варіант № 29

1. Розкрийте причини та ознаки інфантицидного стилю ставлення до дітей.
2. Опишіть особливості уявлень про немовлячий вік і раннє дитинство в різних народів.

Варіант № 30

1. Розкрийте особливості дитинства в Давній Русі.
2. Оцініть твердження: «Поганий той вихователь дітей, який не пам'ятає свого дитинства». Доведіть на конкретному прикладі.

Розділ 2
МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ
«ЕТНОГРАФІЯ ДИТИНСТВА»

Змістовий модуль 1. Соціально-гуманітарна сутність дитинства

ПРЕДМЕТ КУРСУ «ЕТНОГРАФІЯ ДИТИНСТВА»

Проблема дитинства в світлі сучасного наукового знання стала домінуючою, а унікальність феномена дитинства визначає його особливе значення як об'єкта наукового дослідження. Однак існує парадокс: дитинство – усім добре відоме, але малозрозуміле явище соціального світу.

Зародження інтересу до дитинства спостерігається в античній культурі в рамках філософського підходу. У працях Сократа, Платона і Аристотеля воно розглядається як період незрілості, який вимагає уваги з боку суспільства для формування особистості. Середньовічна схоластика підтримує ідею «нецінності» дитинства, слідом за античними авторами визначаючи його як *tabula rasa*, на якій необхідно закарбувати основи релігійної моральності. Разом з тим, саме виокремлення дитинства в певний окремішній віковий період свідчить про початок усвідомлення особливості цього явища.

Гуманісти епохи Відродження вбачали в дитині особистість (Дж. Локк, Я.-А. Коменський та ін.). В епоху Просвітництва тема дитинства почала ширше висвітлюватись в європейській писемній традиції. Саме «сімейна» педагогіка цього періоду визначила поняття «дитинство» як етап становлення особистості. Далі положення набуло розвитку в працях К. А. Гельвеція, Ж. -Ж. Руссо, Д. Дідро, Й. Г. Песталоцці та ін. на засадах філософсько-просвітницького підходу.

У XIX-XX століттях дитинство стало предметом спеціальних галузевих досліджень у рамках філософії, психології, соціології, етнографії і етнології, пізніше – культурології і фольклористики.

Дослідження стосувалися головним чином проблем виховання дітей, а не пояснення дитинства як самостійного, самоцінного періоду життя людини. Актуальним стало виникнення галузі наукового вчення, що могла б дати цілісну картину розуміння явища дитинства, його походження, розвитку, особливостей.

Такою галуззю, на нашу думку, можна вважати **етнографію дитинства** як науку про походження і розвиток явища дитинства в історії та культурі людства.

Тривалий час етнографи, історики, вивчаючи спосіб життя того чи іншого народу, дотично розглядали питання виховання і навчання дітей, характер їхніх взаємин з дорослими та між собою, обрядів переходу (ініціацій) з одного вікового періоду в інший тощо. Такі дослідження мали випадковий характер, оскільки стосувалися переважно побуту і способу життя дорослих. Наприкінці XIX століття з'являються публікації, присвячені родильним звичаям та обрядам, аналізу дитячого фольклору, народних ігор, народної дитячої медицини тощо. Не зважаючи на описовість, фрагментарність і відсутність спеціального аналізу, ці праці є «золотим фондом» української

етнографічної науки загалом та етнографії дитинства зокрема. Спроба наукового осмислення та інтерпретації окремих фактів і явищ у сфері дитинознавства була зроблена українським етнографом М. Сумцовим.

На початку ХХ століття в Україні розпочалося ґрунтовне вивчення етнографії дитинства, планувалось узагальнити і впорядкувати накопичені знання про народні методи виховання дітей в українській родині в період від народження до одруження.

Вагомим внеском у дослідження дитини і дитинства стала праця українського етнографа, громадського діяча *М. Грушевського «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу»*¹. Вона цінна як у плані охоплення діапазону явищ (від вагітності до підліткового віку), так і новаторської методики збору матеріалів. Це своєрідний збірник матеріалів про дітей в українському селі. У книзі представлено цікаву добірку старовинних дитячих фотографій, що відображають уклад життя дітей кінця ХІХ – початку ХХ століття. Шляхом аналізу психологічних особливостей немовлят і підлітків, їх взаємостосунків, автор зробив спробу показати роль і значення дитини в житті родини та громади. У дослідженні вперше діти і дитинство розглядаються як своєрідна дитяча субкультура.

Вивчення проблем дитинства не залишились поза увагою й української дослідниці *Н. Заглади*. Її дослідження базувались на багаторічних спостереженнях за народним вихованням у селянській родині на Поліссі, зміст яких відображено в праці *«Побут селянської дитини»*². Це перша і донині єдина в Україні розвідка з проблем етнографії дитинства. Предметом наукового пошуку стали зміст та особливості життєдіяльності сільської дитини 20-30-х рр. ХХ ст., її роль і місце в родині та громаді. Завдяки проведеним описам та оцінкам українська наука наблизилась до розуміння проблеми статевовікової стратифікації, а також вироблення методологічних засад дослідження змісту та засобів етнопедагогіки.

Доробок *М. Грушевського* та *Н. Заглади* можна вважати народженням української етнографії дитинства. Відтак уперше діти й дитинство розглядались не як об'єкт і продукт діяльності дорослих, а як активні члени соціуму, які мають власну «дитячу субкультуру». Стало можливим говорити про побут дитини як про окрему складову побуту народу та необхідність його структурного виокремлення у спеціальну галузь етнографії. Вивчення дитячого побуту дає можливість з'ясувати місце і роль наймолодшого покоління в загальній структурі й житті родини та громади.

Початок наукового вивчення питань дитячої етнографії і фольклору пов'язують з ім'ям відомого етнографа, професора Іркутського університету *Г. Виноградова*, який у 20-х роках ХХ століття вперше використав термін «дитяча етнографія». Часто дитячу етнографію називають відбитком, частиною етнографії дорослих, однак *Г. Виноградов* вважав це помилкою. Він стверджував, що дитяча етнографія має цілком самобутні риси й особливості, притаманні лише дитячому віку.

¹ Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М.Грушевський. – Київ: Либідь, 2011. – 255 с.

² Заглада Н. Побут селянської дитини / Н.Заглада. – Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1928. – 180 с.

Дослідник наголошує, що до цього часу вивчались лише окремі сторони дитячого життя, перш за все ігри, іграшки, фольклор. Систематичного і системного вивчення дитячого побуту не існувало. «Дитячі ігри, пісні та інше не можуть вивчатись без знання загальних умов дитячого життя; їх слід вивчати не вирваними, а в умовах реальної обстановки, реального життя з усіма його елементами, в усіх його проявах. Дитяче життя – не поєднання частин, а жива єдність»³, – пише автор. Розмірковуючи про світ дитинства, Г. Виноградов дійшов висновку про необхідність вивчення низки специфічних питань, які можна об'єднати терміном «дитяча етнографія». Г. Виноградов вважається одним із основоположників цього напрямку в Росії.

У працях «Народна педагогіка», «Дитячий народний календар» учений доводить, що дитинство – його світ і побут мають свої особливості, а дитяча етнографія – це процес вrostання нового покоління в життя дорослих. Термін «етнографія дитячого віку» вживає і відома в 20-30-х роках ХХ ст. дослідниця О. Капица. У статті «До питання про етнографію дитячого віку» вона висловлює думку, що етнографія дитинства охоплює всі сторони дитячого побуту, починаючи з появи дитини і закінчуючи віком, коли вона повністю входить у життя дорослих. До етнографії дитинства дослідниця відносить і духовну культуру дитини, тобто всі види дитячої творчості⁴.

Слід зауважити, що саме класичні роботи американської дослідниці М. Мід стали своєрідною точкою відліку в систематичному вивченні проблематики етнографії дитинства. З середини 20-х років ХХ ст. учена розгорнула широкомасштабні польові дослідження особливостей виховання і розвитку дітей, які належали до архаїчних культур (Самоа, Балі, Нова Гвінея). Були виявлені не лише етноспецифічні відмінності в способах і ефектах соціалізації підростаючого покоління, але й конкретно-історична своєрідність тих нормативних принципів відтворення поведінкових здібностей, що укорінилися в цих культурах.

Становлення етнографії дитинства як особливого наукового напрямку пов'язано й з іменами зарубіжних етнографів (Б. Малиновський, Ф. Боас, Р. Бенедикт). У їхніх дослідженнях розглянуто багато загальних соціокультурних проблем дитинства. Зокрема, особливості формування особистості дитини в різних культурах, статево-віковий символізм, процеси дорослішання і соціалізації дітей, міжпоколінна трансмісія культури. Під впливом цих праць у ХХ столітті в європейській науці виокремився цілий напрям кроскультурних досліджень дитинства.

Для етнографії дитинства важливою є робота Г. Баррі та його співробітників «Немовлячий вік і раннє дитинство: кроскультурні коди» («Infancy and Early Childhood: Cross-cultural Codes»⁵), які вивчали відмінності соціалізації дітей у 110 етносах. Однак статистичні кроскультурні дослідження дитинства не виключають можливості та необхідності продовження традиційних гуманітарних досліджень, а також робіт змішаного типу, що

³ Виноградов Г. С. Детский народный календарь / Г. С. Виноградов // Сибирская живая старина. Вып.2. – Иркутск, 1924. – С. 58.

⁴ Капица О. К вопросу об этнографии детского возраста / О. Капица // ИМФЕ, ф.14, № 182, арк. 16.

⁵ Barry H., Paxson L. Infancy and early childhood: cross-cultural codes. Ethology 1971; 10:P.466 –508.

поєднують класичний етнографічний опис зі статистичним аналізом польових спостережень. Прикладом слугує проект «Діти шести культур», проведений американськими культурологами і психологами на чолі з подружжям *Б. і Дж. Уайтінг*⁶. У результаті комплексного вивчення дітей у деяких африканських, азійських і європейських культурах вони визначали вплив на формування особистості дитини таких параметрів, як рівень економічного розвитку, соціальна структура суспільства, спосіб поселення тощо.

Паралельно у 80-х роках ХХ століття вийшли публікації російського соціолога *І. Кона* під загальною назвою «етнографія дитинства». Учений вважав, що етнопедагогічні дослідження дитинства не претендують на те, щоб дати цілісну картину процесів соціалізації чи дитинства загалом, оскільки це завдання інших наук. Етнографію передусім цікавить традиційно-побутова культура, зокрема її етноспецифічні риси, що пізнаються шляхом порівняння. Разом з тим, можливі три головні системи підрахунку:

- 1) культурологічний аналіз образу дитини в системі вікового символізму;
- 2) соціологічний аналіз становища дітей і підлітків у системі вікової стратифікації, вивчення специфічної вікової діяльності, взаємодії різних інститутів соціалізації;
- 3) психологічний аналіз самого розвитку дитинства⁷.

І. Кон у книзі «Дитина і суспільство» відзначає, що в етнографії дитинства виокремлюють два підходи: пояснення світу дитинства особливостями соціальної структури і культури суспільства дорослих та пояснення соціальної поведінки дорослих людей специфікою їхнього дитячого досвіду. На думку автора, етнографія дитинства не існує поза широким соціокультурним контекстом, що враховує еволюцію способів виробництва статевовікової стратифікації; типів сім'ї, системи родинних, інших міжособистісних стосунків, орієнтирів культури⁸.

Повернення до проблематики дитинства в українській етнографії відноситься до 70-х років ХХ століття, коли посилюється інтерес до вивчення традиційних засад народної педагогіки.

Результати ґрунтовного дослідження української етнопедагогіки представлені в праці *Є. Сявавко* «Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку»⁹. Автор на основі фольклорних, етнографічних, архівно-літературних матеріалів проаналізувала народне виховання в Україні в різні історичні епохи. Дослідниця розглядає етнопедагогіку як народну педагогіку певної етнічної спільноти, що відображає народний світогляд, базується на знанні вікової психології. Наукова цінність праці *Є. Сявавко* полягає в тому, що в ній вперше проаналізовано джерела, традиції, ідеали, основні принципи та засоби, напрями виховання народної педагогіки в історичному розвитку, показано її взаємодію з педагогічною наукою.

⁶ Кон И. С. Проблемы детства в современной американской этнопсихологии (Об исследованиях Беатрисы и Джона Уайттинг) / И. С. Кон // Советская этнография. – 1981. – №5. – С. 3–4.

⁷ Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – С. 10.

⁸ Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – С. 54.

⁹ Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. – Київ, 1974. – 151 с.

У етнографії дитинства особливе місце посідають дослідження *Н. Гаврилюк*¹⁰, яка прослідкувала й зафіксувала регіональні особливості родильної обрядовості як складової народної педагогіки. Це дало можливість проаналізувати ментальну поведінкову модель батька й матері, визначити їх педагогічні функції та систему засобів щодо соціалізації дитини, а також семіотичні коди родильної обрядовості на першому етапі виховання.

З-поміж інших дослідників дитинства, зокрема, етнопедагогічного і етнопсихологічного аспектів, варто згадати З. Болтарович, О. Воропай, Н. Довженко, Т. Мацейків, Н. Сивачук, М. Стельмаховича, О. Сухомлинську.

Таким чином, **етнографія дитинства** – міждисциплінарна галузь знань, що знаходиться на межі між етнографією, соціологією, психологією та педагогікою і займається порівняльним вивченням традиційних способів виховання дітей і самого світу дитинства, матеріальної й духовної культури дитини, особливостей її побуту, звичаїв, мови і культури, включаючи дитячі ігри, фольклор тощо.

Незважаючи на всю різноманітність визначень предмета етнографії та її спільності з іншими науками, дві ознаки залишаються постійними:

- порівняльний підхід, виявлення варіацій культурних і соціальних спільнот;
- прагнення описати єдність способу життя народу, особливо його традиційно-побутових компонентів.

В обох випадках дитинство належить до найдавніших, традиційних, внутрішньо притаманних об'єктів етнографічних досліджень.

Отже, у предметі етнографії дитинства можна виділити такі складові:

- 1) дитинство як елемент культури;
- 2) соціалізація дітей як спосіб існування і трансмісії культури;
- 3) дитинство як особлива субкультура суспільства.

Як і інші галузі знань, етнографія дитинства послуговується низкою понять, до яких належать: дитинство, етнос, етнографія, етнопсихологія, міжпоколінна трансмісія етнокультури, психоісторія, світ дітей і світ дорослих.

Тривалий час визначення дитинства було відсутнє у більшості педагогічних словників, а також в інших суміжних науках. На цей факт вказує і В. Кремень, зазначаючи, що категорія «дитинство» була «найуразливішою з позиції розвитку», що й призвело до такого явища, як «бездітна» педагогіка. На думку Т. Поніманської, відсутність у науковій літературі визначення сутності «дитинства» як особливого стану, що виступає складовою частиною загальної системи суспільства, пояснює усталене негуманне ставлення до дитинства як своєрідного «резерву» світу дорослих людей¹¹.

Сучасне дитинство це не тільки фізіологічне, психологічне, педагогічне, але й складне соціокультурне явище, що має історичне походження й природу. Поділяємо позицію Т. Поніманської, що усвідомлення значення дитинства як самоцінного періоду життя людини досить повільно змінює реальне ставлення

¹⁰ Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры: По материалам родильной обрядности украинцев / Н. Гаврилюк. – Київ, 1981.

¹¹ Поніманська Т. І. Теоретико-методичні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку / Т. І. Поніманська. – Рівне, 2006. – С. 184–185.

дорослих до світу дитинства. Взаємини між дорослими і дітьми вже не носять різко вираженого авторитарного характеру, але вони недостатньо сприяють повноцінному розвитку особистості дитини. У педагогіці ще не вироблені теоретично і не розроблені методично суб'єктні принципи побудови взаємин між світом дітей і світом дорослих. Дитинство, головним чином, розглядається як об'єкт спостереження і перетворення. Відтак педагог займає позицію не взаємодії, а впливу на дитину.

У психологічних словниках дитинство – термін, що позначає початкові періоди онтогенезу (від народження до підліткового віку). Згідно прийнятої періодизації, дитинство охоплює немовлячий вік (від народження до 1 року), раннє дитинство (1–3 роки), дошкільний вік (3–6–7 років) і молодший шкільний вік (6–7–10–11 років). Дитинство змінюють підлітковість і юність, які передують періоду соціальної зрілості¹².

У Конвенції ООН про права дитини, прийнятій у 1989 році і ратифікованій в Україні в 1991 році, у статті 1 вказується, що дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосованим до цієї дитини, вона не досягає повноліття раніше¹³. Таке саме розуміння дитинства зустрічаємо і в Законі України «Про охорону дитинства»: «Дитинство – період розвитку людини до досягнення повноліття»¹⁴. У педагогічному словнику зазначається: «Дитинство – етап онтогенетичного розвитку людини, що охоплює період від народження до підліткового віку»¹⁵.

В Українському педагогічному енциклопедичному словнику, дитячий вік (дитинство) – це період інтенсивного фізичного й психічного розвитку індивіда, протягом якого відбувається підготовка його до життя дорослих. Ця підготовка забезпечується системою навчання та виховання і є наслідком засвоєння індивідом досвіду людства, здобутків його матеріальної та духовної культури¹⁶.

В іншому педагогічному словнику дитинство тлумачиться як етап розвитку людини, що передуює дорослості; характеризується інтенсивним розвитком організму і формуванням вищих психічних функцій¹⁷.

Такі визначення феномену дитинства, на нашу думку, є досить спрощеними, оскільки не дають ґрунтовного розуміння сутності дитинства і заперечують його самоцінність.

Якщо для прикладу взяти дошкільне дитинство, то довгий час його значення і важливість в житті людини розумілись дещо обмежено. Цей період розглядався як своєрідна підготовка дитини до наступного життя, зокрема, навчання в школі. Відповідно, традиційна назва вікового періоду – дошкільний, означає: той, що передуює школі. Звідси й перекося у вихованні дітей:

¹² Краткий психологический словарь / Ред.-сост. Л. А. Карпенко; Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1998. – С.99.; Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Харків: Прапор, 2005. – С. 95.

¹³ Конвенція ООН Конвенція про права дитини // Відродження. – 1999. – №1.

¹⁴ Про охорону дитинства: Закон України. – Київ, 2001.

¹⁵ Педагогічний словник / За ред. дійсн. члена АПН України Ярмаченка М.Д. – Київ: Педагогічна думка, 2001. – С. 147.

¹⁶ Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. – Рівне: ВО, 2011. – С. 129.

¹⁷ Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М.: Академия, 2000. – С. 36.

налаштованість на пріоритетний інтелектуальний розвиток, засвоєння надмірної кількості інформації, вузькофункціональну придатність, зовнішню ефектність за рахунок розвитку внутрішнього життя.

Звичайно, у розумінні дошкільного періоду життя як етапу підготовки до школи є певний сенс, адже в дошкільні роки дитина дійсно отримує чималу суму знань, умінь і навичок, які забезпечують успішне опанування курсу шкільних наук. Разом з тим, уже з перших днів від народження дитина живе, а ні в якому разі не готується до наступних років життя. Підтвердженням слугують слова К. Ушинського про те, що педагогіка, розвиваючи в дитині майбутню людину, не повинна забувати, що дитинство – теж період життя, і часто найкращий його період¹⁸.

Відомий психолог О. Запорожець у середині ХХ століття обґрунтував одну із провідних ідей дошкільної педагогіки – ідею самоцінності дошкільного дитинства. Отже, на сучасному етапі розвитку педагогічної науки дошкільне дитинство розглядається як:

- самоцінний етап життя людини, повноцінне прожиття якого забезпечує ефективний розвиток її на всіх наступних етапах;
- період, протягом якого формуються не тільки передумови, а й провідні риси особистості, що визначатимуть її спрямованість, поведінку і діяльність протягом усього життя;
- етап підготовки до наступного періоду – шкільного дитинства.

Т. Кочубей дитинство розглядає як динамічну систему, на яку впливає не лише загальна культура суспільства, але й педагогічна культура. Це період інтенсивного впливу дорослих на дітей через інститут сімейного виховання і інститути соціальної системи навчання й виховання дитини, період адаптації індивіда до життя, оволодіння ним соціальними нормами¹⁹.

Можна навести багато афоризмів відомих учених і мислителів про дитинство, в яких говориться про його важливість у житті кожної людини і визнання. Ось деякі з них.

«Початок, закладений у дитинстві людини, схожий на вирізані на корі молодого дерева літери, що ростуть разом з ним, є невід'ємною його складовою» (В. Гюго); «Дайте дитинству дозріти в дитинстві» (Ж.-Ж. Руссо); «Дитинство є тією великою порою життя, коли закладається основа всієї майбутньої моральності людини» (М. Шелгунов); «Бідне те дитинство, що приноситься в жертву зрілим рокам» (В. Дільтей); «Збіднюючи світ дитинства, ми ускладнюємо входження дитини в суспільство, в колектив» (В. Сухомлинський).

За В. Сухомлинським, дитинство – це світ особливий, у якому діти живуть своїми уявленнями про добро і зло, про хороше й погане; у них свої «критерії» краси, у них навіть свій вимір часу; в роки дитинства день здається роком, а рік – вічністю. Щоб мати доступ у цей дивний палац, ім'я якому – Дитинство, педагогам потрібно перевертілитися, щоб зрозуміти, точніше

¹⁸ Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: в 6 т. / К. Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 1. – С. 88–89.

¹⁹ Кочубей Т. Д. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук за спец. 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Київ, 2001.

відчувати серцем дитячий світ, відчувати дитинство. Тільки за цієї умови педагогу буде доступна мудра влада над вихованцем. Тільки за цієї умови діти не дивитимуться на них як на істоту, що випадково потрапила в їхній палац²⁰. Аналогічної думки дотримується Л. Шейніс, який стверджує, що досить часто дорослі, маючи справу з дітьми, не пам'ятають себе маленькими, відтак дитяча душа залишається для них темрявою, ще більш загадковою ніж будь-яка інша душа²¹.

Поряд із поняттям «дитинство» науковці дедалі частіше вживають поняття «світ дитинства». Якщо перше поняття вчені (Ф. Арієс, Б. Бім-Бад, Л. Демоз) розглядають як період, етап становлення людини, коли закладаються основи розвитку особистості, то під «світом дитинства» розуміють цілісний простір життєдіяльності та розвитку дитини, у якому реалізуються зв'язки між дитиною і суспільством, природою, культурою, іншими дітьми. Дитинство розглядається як певний відрізок часу, період життя людини, як якість життя, якої може і не бути («У мене не було дитинства»). Отже, можна дійти висновку, що дитинство як віковий період – біологічне за своєю суттю, притаманне будь-якому суспільству й епосу розвитку. Дитинство як простір життєдіяльності та розвитку дитини є історичним завоюванням людства і має не таку вже тривалу історію.

Не зважаючи на розрізненість підходів до визначення дитинства, можна стверджувати – кожен віковий період відіграє важливу роль у житті людини. Однак, саме дитинство відкриває собою життя людини. Дитинство – це не «прелюдія» до дорослості, не «підготовчий клас» перед вступом у життя – дитинство самоцінне. Юність, зрілість і старість багато в чому залежать від того, як пройшло дитинство людини. Підтвердженням цього може слугувати влучний вислів автора «Маленького принца» Антуана де Сент-Екзюпері: «Ми всі родом з дитинства». Популярна нині педагогіка і психологія життєтворчості, життєдіяльності наголошує на тому, що до дитинства необхідно ставитись серйозно, оскільки в житті немає чернеток і пауз, немає підготовчих періодів. «У кожний конкретний момент свого життя дитина або реалізує, стверджує, або заперечує сама себе!»²².

Світ дітей і світ дорослих – дві держави, що живуть за своїми законами. За твердженням І. Кона, світ дитинства є невід'ємною частиною способу життя і культури будь-якого народу і людства в цілому. Кожному поколінню людей, незалежно від національного, історичного, соціального походження притаманне дитинство, світ дітей і дорослих. Кожний дорослий несе у собі спадщину дитинства і не може, навіть за бажанням, звільнитися від неї. Тому суспільство не може пізнати себе, не пізнавши закономірностей свого дитинства.

Світ дітей співіснує зі світом дорослих в одному й том ж фізичному просторі, однак дорослі є надзвичайно неуважними до життя і культури «племені дітей».

²⁰ Сухомлинський В. О. Дорослі в країні дитинства / В. О. Сухомлинський // Радянська освіта. – 1967. – № 99.

²¹ Шейніс Л. Из области детской правовой психики / Л. Шейніс // Вестник воспитания. – 1912. – № 6. – С. 77–78.

²² Психологія і педагогіка життєтворчості: навчально-методичний посібник / Ред. рада: В. М. Доній (голова), Г. М. Несет (заст.голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (наук.ред.) та ін. – Київ, 1996. – С. 125.

Як вважає Т. Поніманська, концептуальними засадами гуманістичного виховання повинна стати ідея про рівноцінність світів дорослих і дітей, їх взаємодію на засадах гуманістичних цінностей. У концепції гуманістичного виховання вони виступають у єдності як світ людини. А помилковим виявляється поширене в педагогіці і соціології уявлення світу людини як світу дорослої людини, а світу дітей – як необхідного, але все ж елементу світу дорослих²³.

М. Осоріна в книзі «Таємний світ дітей у просторі світу дорослих» відмічає, що будь-яка людська культура обов'язково несе в собі модель світу, створену конкретною етнокультурною спільнотою людей. Ця модель світу втілена в міфах, відображена в системі релігійних вірувань, відтворюється в обрядах і ритуалах, закріплена в мові, матеріалізована в плануванні людських поселень і організації внутрішнього простору жител. Нове покоління отримує у спадок певну модель світотворення, що слугує опорою для побудови індивідуальної картини світу кожної окремої людини і одночасно об'єднує цих людей як культурну спільноту.

Таку модель світу дитина, з одного боку, отримує від дорослих, активно засвоює із культурно-предметного і природного середовища, з іншого боку, активно будує сама, у певний момент спільно з іншими дітьми.

М. Осоріна виокремлює три головні фактори, що визначають формування моделі світу дитини:

- 1) вплив «дорослої» культури;
- 2) зусилля самої дитини, що проявляються в різних видах її інтелектуально-творчої діяльності;
- 3) вплив дитячої субкультури, традиції якої передаються із покоління в покоління дітей²⁴.

Визнання самоцінності дитинства, на думку Т. Поніманської, потребує зміни позиції дорослого щодо дитини з впливу на неї на взаємодію. Для цього необхідно усвідомити гуманістичні пріоритети взаємин дорослих і дітей як на методологічному, так і на технологічному рівнях.

Так, О. Орлов звертає увагу на необхідність зміни не наявної системи навчання і виховання, а на необхідність перегляду, а потім і перебудови існуючих взаємин між світом дорослих і світом дітей. Він пропонує усталені традиційні принципи взаємин між світом дорослих і світом дітей замінити на нові, що відповідали б вимогам сьогодення. Характеристика цих принципів подана у таблиці 1²⁵.

На думку О. Орлова, новий погляд на проблему дитинства полягає у подоланні традиційних стереотипів у взаєминах між світом дорослих і світом дітей, а також у формуванні нової, гуманістичної парадигми – дитиноцентрованої, у створенні нових принципів, ідей, концепцій, які б відповідали цій парадигмі. Учений переконаний, що світ дорослих приречений

²³ Поніманська Т. І. Теоретико-методичні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку / Т. І. Поніманська. – Рівне, 2006. – С. 191.

²⁴ Осоріна М. В. Секретний мир дітей в просторі світу дорослих / М. В. Осоріна. – СПб.: Питер, 2000. – С. 14.

²⁵ Орлов А. Б. Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики / А. Б. Орлов. – М.: Академия, 2002. – С. 113–114, 119 // Режим доступа: <http://psychlib.ru/mgppu/opl/OPL-001.HTM>.

на вимирання, якщо не зможе побачити і прийняти світ дитинства в його самоцінності. Адже лише разом із світом дитинства світ дорослих матиме майбутнє²⁶.

Таблиця 1

**Принципи взаємин між світом дитинства і світом дорослих
(за О. Орловим)**

Традиційні принципи взаємин між світом дитинства і світом дорослих	Принципи нових взаємин між світом дитинства і світом дорослих
<i>принцип субординації</i> світ дитинства є частиною світу дорослих, його несамостійним додатком, частиною, яка нерівноцінна цілому та підкорена йому;	<i>принцип рівності</i> світ дитинства і світ дорослих є повністю рівноправними частинами людського світу, їхні «переваги» і «недоліки» гармонійно доповнюють один одного;
<i>принцип монологізму</i> світ дитинства є світом учнів, вихованців, а світ дорослих є світом учителів і вихователів. Зміст взаємодії транслюється тільки в одному напрямку – від дорослих до дітей;	<i>принцип діалогізму</i> світ дитинства і світ дорослих є рівноправними учасниками спілкування, обміну думками, мовленнєвої взаємодії, з урахуванням пропозицій і думки кожного учасника спілкування;
<i>принцип сваволі</i> світ дорослих завжди нав'язує свої закони світу дітей, світ дітей завжди є беззахисним щодо світу дорослих, він ніяк і ніколи не впливає на нього;	<i>принцип співіснування</i> світ дитинства і світ дорослих повинні підтримувати взаємний суверенітет: діти не повинні страждати від дій дорослих, якими б не були мотиви цих дій;
<i>принцип контролю</i> контроль світу дорослих розглядається як необхідний елемент навчання і виховання, він забезпечує вимушену асиміляцію світу дітей світом дорослих;	<i>принцип свободи</i> світ дорослих повинен вилучити всі види контролю над світом дитинства (окрім збереження життя і здоров'я), надати світу дитинства можливість обирати свій шлях;
<i>принцип дорослішання</i> розвиток світу дитинства розглядається як дорослішання, тобто рух дітей за створеним світом дорослих «щаблем» вікових періодів. Порушення процесу – аномалія;	<i>принцип співрозвитку</i> розвиток світу дитинства є паралельним процесом розвитку світу дорослих, мета розвитку людини – гармонізація зовнішнього та внутрішнього «я»;
<i>принцип ініціації</i> існування меж між світом дорослих і дітей та переведення людини із одного в інший світ;	<i>принцип єдності</i> світ дитинства і дорослих не створюють двох розділених світів, що мають межі переходу, вони складають єдиний світ людей;
<i>принцип деформації</i> світ дитинства завжди деформований вторгненням дорослих.	<i>принцип прийняття</i> кожну людину (дитину) інші повинні приймати такою, якою вона є, безвідносно до норм, оцінок дорослості та дитячості.

²⁶ Орлов А. Б. Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики / А. Б. Орлов. – М.: Академия, 2002. – С. 121 // Режим доступа: <http://psychlib.ru/mgppu/opl/OPL-001.HTM>.

Для того, щоб перейти на новий рівень взаємин між світом дорослих і світом дитинства, дорослим необхідно усвідомити свою рівність з дітьми, переосмислити ставлення до них. Нині спостерігається повільна, однак позитивна, тенденція в цьому напрямі. Хоча, як стверджує Ф. Дольто, дорослий обурюється при думці, що дитина і він – рівні.

Взаємодію світів дорослих і дітей як двох нерівноправних «класів» розглядав польський педагог-гуманіст Я. Корчак, який виокремив три бар'єри між ними:

- недосконалість світу, що не дає дитині можливості бути щасливою;
- формалізм у роботі виховних закладів, які не орієнтуються на інтереси дитини;
- перепони, що виникають у безпосередньому спілкуванні дитини з дорослим.

Ставлення дорослих до дітей він називає «протекціонізмом» – демонстративним заступництвом, постійним бажанням допомагати, спрямовувати, робити все за них, що корінним чином відрізняється від дійсного права дитини на повагу. Те, що у Декларації про права людини називається правами, підкреслював Я. Корчак, насправді не права, а обов'язки дорослих щодо дітей, а одна з проблем дитинства полягає в тому, що головне право дитини – право на повагу – не закладено право дитини бути такою, якою вона хоче або може бути – право бути собою²⁷.

Особливий світ дитинства, як стверджують сучасні дослідження І. Демакова, Л. Новикова, Н. Селіванова, Д. Фельдштейна, має свої закономірності, взаємини, простір. Видатний український педагог-гуманіст В. Сухомлинський також підтримував цю ідею, вважаючи, що дитину взагалі не можна порівняти з дорослим, немає такої єдиної міри, за допомогою якої можна було б виміряти дорослого та дитину.

Отже, можливість виживання світу дорослих у складному житті прихована у світі дитинства. Яскравим прикладом цього слугує стара суфійська притча.

Про великого імператора Акбара розповідають, що в його палаці було дев'ять мудреців. Він був достатньо заможний для того, щоб їх утримувати. Їх так і звали: Дев'ять коштовностей. Але непомітно було, щоб він чомусь навчився у них, тому що навчання вимагає інших стосунків: потрібно, щоб учень здався, приклонився. А як ви можете здатися своєму власному слугі? Це майже неможливо. Ви можете наказувати йому, але не підкоряйтесь.

Розповідають, що одного разу Акбар був дуже розгніваний, призвав до себе дев'ятьох своїх мудреців і сказав їм: «Люди стверджують, що ви – найкращі мудреці в світі, але ви тут, а я не навчився від вас нічому. У чому справа? Ви – тут, а я все той же».

З одним із мудреців прийшла дитина, яка дуже хотіла побачити царський палац. Мудреці мовчали, а вона розсміялася. Акбар обурився і запитав: «Чому ти смієшся? Це звучить образливо в палаці. Хіба твій батько не пояснював тобі, як слід поводитися в присутності великого царя?».

²⁷ Корчак Я. Избранные педагогические произведения / Я. Корчак. – М.: Просвещение, 1979. – 487 с.

І дитина відповіла: «Я сміюся, тому що мовчать ці дев'ять мудреців. І я знаю, чому вони мовчать. І я знаю, чому ти не в змозі чогось навчитися від них!»

Акбар пильно поглянув в обличчя дитини, воно дихало чистотою дитинства і невинності, і в той же час воно було стародавніше часу. Коли дитина ще зовсім безневинна, ви можете побачити цю старовину в її обличчі, бо дитина – не просто дитина; вона несе багаж усіх випробувань своїх минулих життів. І Акбар запитав її: «Можливо, ти можеш навчити мене чомусь?» І дитина спокійно відповіла йому: «Так!» І Акбар наказав: «Що ж, тоді вчи!». А дитина на це відповіла йому: «Гаразд, але спочатку ти зійдеш зі свого трону, а я сяду на нього. І тоді ти запитуватимеш мене як учень, а не як цар». І говорять, що Акбар зрозумів; зрозумів, що дев'ять мудреців були не потрібні. Він не міг нічому навчитися від них не тому, що вони не вміли вчити, а тому, що він не був готовим, не був достатньо покірливим, залишався щодо них царем. І розповідають, що Акбар насправді зійшов з трону і сів на підлогу біля ніг дитини, а вона сіла на трон і сказала: «Ось тепер запитуй, але як учень, а не як цар». Акбар так нічого і не запитав.

Переказ свідчить, що він подякував дитині, вклонився до її ніг і промовив: «Немає тепер потреби в запитаннях. Простим покірливим сидінням у ніг твоїх я вже багато чому навчився»²⁸.

Особливості дитинства конкретного народу не можна вивчати поза межами конкретного етносу, з притаманними йому звичаями, традиціями тощо.

Етнос – спільнота людей, яка історично склалась на певній території, виокремлює себе від інших спільнот і характеризується спільністю звичаєво-побутової культури, мови та ідентичності.

Носієм етнічної культури є **етнофор**²⁹.

Етнографія – описова наука, яка вивчає звичаєво-побутову культуру народів світу.

Історичний розвиток суспільства, у ході якого здійснюється наступність і оновлення його культури, нерозривно пов'язано з процесом зміни поколінь і міжпоколінної трансмісії культури. Якби питання не вивчала етнографія дитинства, вони обов'язково пов'язані з входженням дитини в культуру. Саме тому для етнографії дитинства важливе значення має **інкультурація** – процес входження індивіда в культуру, оволодіння етнокультурним досвідом. Основний зміст інкультурації полягає в засвоєнні особливостей мислення і дій, моделей поведінки, які становлять культуру. У вузькому значенні інкультурація – це сприйняття культурних норм та цінностей дитиною. Термін «інкультурація» був введений в обіг американським культурантропологом М. Херсковіцем у 1948 році.

Як зауважує М. Херсковіц, у процесі інкультурації індивід засвоює притаманні культурі світорозуміння і поведінку, у результаті чого формується його когнітивна, емоційна і поведінкова схожість з членами даної культури і відмінність від членів інших культур. Процес інкультурації починається з

²⁸ Ошо. Пока вы не умрете: Размышления о суфийских притчах; Мудрость песков; Беседы о суфизме / Ошо. – М.: «ТриЛ», 1994. – С. 173–174.

²⁹ Етнографія: словник етнографічних термінів // Режим доступу: <http://ethnography.org.ua/terms>.

моменту народження – з набуттям дитиною перших навичок і засвоєння мови, а закінчується, можна сказати, зі смертю. Він здійснюється значною мірою не у спеціалізованих інститутах соціалізації, а під керівництвом старших на власному досвіді, тобто відбувається навчіння без спеціального навчання. Кінцевий результат процесу інкультурації – людина, компетентна в культурі – у мові, ритуалах, цінностях тощо (Herskovits, 1967).

Поряд із поняттям інкультурація використовується категорія культурна трансмісія, що включає процеси інкультурації і соціалізації. Вона являє собою механізм, за допомогою якого етнічна група «передає себе по спадковості» своїм новим членам, перш за все дітям³⁰. Використовуючи культурну трансмісію, група може увіковічити свої особливості в наступних поколіннях за допомогою основних механізмів навчіння.

За визначенням І. Кона, **міжпоколінна трансмісія культури** – складний соціальний процес, у якому можна виділити декілька відносно самостійних аспектів: суб'єктний – від кого і кому передається культура; об'єктний – що саме, які знання, навички, цінності, соціальні установки передаються, які властивості суспільство намагається прищепити дітям тощо; процесуальний – якими шляхами і способами (*безпосередня взаємодія дітей і дорослих у процесі спільної діяльності, наприклад, формальне навчання*) здійснюється трансмісія; інституціональний – посередництвом яких спеціалізованих соціальних інститутів вона здійснюється³¹.

Як зазначає Т. Стефаненко, існує три види трансмісії:

- вертикальна трансмісія, у процесі якої культурні цінності, уміння, вірування тощо передаються від батьків до дітей;
- горизонтальна трансмісія, коли від народження до дорослості дитина опановує соціальний досвід і традиції культури в спілкуванні з однолітками;
- непряма трансмісія, за якої індивід навчається у спеціалізованих інститутах соціалізації (школах, вузах), а також на практиці – в оточуючих його, окрім батьків, дорослих (родичів, старших членів общини, сусідів тощо)³².

Концепція М. Мід відображає залежність міжпоколінних відносин від темпів науково-технічного і соціального розвитку, підкреслює, що міжпоколінна трансмісія культури включає в себе інформаційний потік не тільки від батьків до дітей, але й навпаки: молодіжна інтерпретація сучасної ситуації і культурного спадку впливає на старше покоління. Однак, які б нововведення не пропонувала молодь, вони завжди ґрунтуються, на думку І. Кона, на досвіді минулих поколінь і на певній культурній традиції.

Важливість і значущість дитинства для становлення особистості незаперечна, але складність й багатогранність феномену дитинства пояснюється розмаїттям трактувань і наукових підходів.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «етнографія дитинства». Хто вперше ввів цей термін?
2. Поясніть основні поняття етнографії дитинства.

³⁰ Berry J.W., Poortinga Y.H., Segall M.H., Dasen P.R. Cross-cultural psychology: Research and applications. – Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1992. – P. 17.

³¹ Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003.

³² Стефаненко Т. Г. Етнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М.: Институт психологии РАН, «Академический проект», 1999. – С. 105.

3. Назвіть відомих вам дослідників з проблем етнографії дитинства.
4. Охарактеризуйте пріоритетні принципи дисциплінарно-авторитарної моделі у взаєминах дорослого і дитини за О. Орловим.
5. Розкрийте суть нових принципів взаємин між світом дітей і світом дорослих.
6. Дайте роз'яснення поняттям «міжпоколінна трансмісія етнокультури» та «інкультурація».
7. У чому сутність сучасної міжпоколінної трансмісії етнокультури?

ДИТИНСТВО У КОНТЕКСТІ РІЗНИХ НАУК

Значний інтерес гуманітарного знання до теми дитинства на межі ХХ-ХХІ століть надав їй статус міждисциплінарної проблеми, що обумовило можливість і необхідність враховувати дані фізіології, психіатрії, психоаналізу, етнографії, етнопсихології, педагогічної психології і права в спеціальних дослідженнях дитинства. Однак визнання міждисциплінарного характеру проблеми не призвело до усвідомлення наявності дискурсивної єдності дитинства, до окреслення зовнішніх і внутрішніх меж цієї єдності. Тісний зв'язок етнографії, історії, філософії, соціології, психології та педагогіки найбільш яскраво представлено в дослідженнях дитинства. Людина не може пізнати своєї суті, не зрозумівши і не усвідомивши закономірностей свого дитинства. Неможливо будувати систему виховання дитини, не розуміючи природи дитинства, особливостей його історичного розвитку.

Науки медико-біологічного циклу (педіатрія, дитяча психіатрія) вивчають дитинство як період росту людини, а дітей як людських істот, які не завершили свій фізичний розвиток і хворіють специфічними дитячими захворюваннями. Ці науки використовують для періодизації дитинства об'єктивні морфологічні ознаки (наприклад, зміна молочних зубів, завершення статевого дозрівання, формування скелету тощо).

В юридичних науках дитинство розглядається як період життя людини, який пов'язаний з набуттям повної дієздатності з досягненням певного віку.

Економіка оперує поняттями «дитинство» і «діти» щодо недієздатного в економічній діяльності населення. Для демографії діти і підлітки – елемент народонаселення, який не приймає участі в відтворенні населення, вікові рамки визначені від 0 до 18 років.

Варто відзначити, що проблематика дитинства довго перебувала поза увагою філософів. До неї свого часу звертались визначні мислителі Арістотель, Платон, Демокріт, Е. Роттердамський, М. Монтень, Ф. Бекон, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель, Г. Сковорода, Л. Толстой та ін., проте аналіз феномену дитинства в їхніх працях мав досить фрагментарний характер.

Нині філософське осмислення феномену дитинства набуває особливої актуальності в контексті кризового стану сучасності. Філософія використовує тему дитинства як матеріал для вивчення становлення особистості, орієнтуючись на осмислення його евристичного потенціалу для культури і людини. Результатом філософського аналізу дитинства виступає визнання за ним своєрідного початку буття.

Філософський інтерес викликає духовне життя дитини, світ дитячої свідомості. Так, Є. Субботський стверджує: «Світ дитячої свідомості недалекий. Він поруч, він усередині нашого дорослого світу. Він дивиться на

нас очима дитини. Говорить до нас її голосом. Виражає себе в її вчинках. Як зазирнути в цей світ? Спосіб тільки один: жити, говорити, діяти з його посланцями-дітьми. Хоча б «ззовні», побічно, за ознаками, натяками «розшифрувати» його, відчинити заповітні двері у світ дитячої свідомості. Не заглянувши в цей світ, не можна не тільки виховувати інших – неможливо зрозуміти самого себе».

Є. Субботський у праці «Дитина відкриває світ» розглядає дитинство як своєрідну машину, організм – складний, розгалужений. Як будь-який організм, він має свої «легені», «серце»... Він дихає, рухається, хворіє, словом, живе. Учений називає такі елементи «машини дитинства»: здібності дитини як сума знань, умінь, навичок, якими на певний момент свого розвитку вона володіє, плюс ті можливості, які їй дані від природи; суспільна оцінка здібностей і як сама дитина оцінює свої здібності, її самоусвідомлення³³.

Філософський портрет дитини доповнює В. Зеньковський, який вбачає в дитині органічну єдність мудрості й наївності водночас, яка з перших моментів життя характеризується індивідуальними особливостями, що поступово під впливом життєвих обставин починають проявлятися особливо яскраво.

На думку Л. Українець, саме філософія здатна синтезувати існуючі погляди на проблему дитинства і поглибити його розуміння як цілісного культурно-антропологічного феномена. Вона розглядає дитинство не як автономне явище, а як макрокосмос, що містить у собі інші світи, зокрема світ дорослих, причому дитячість є його невід'ємним елементом. Запропоновано принципове осмислення дитинства й дитячості у філософсько-антропологічному та екзистенційному підходах, які відповідають апологетичній стратегії, долають традиційний погляд на дитинство як період, що має чіткі часові межі. Обґрунтовано висновок, що дитячість – не швидкоплинне, а навпаки стале явище, яке супроводжує людину все її життя, переростаючи в антропологічну константу, що істотно впливає на соціокультурну реальність³⁴.

В. Нестеренко цілісний образ категорії дитинства виводить із трьох взаємопов'язаних складових:

1) дитинство – це дитячий спосіб ставлення до світу, який характеризується яскравістю, безпосередністю, емоційністю, «гостротою переживань подій буття»³⁵;

2) дитинство – це світ відкриттів, бо дитина за своєю природою дослідник, відкривач світу, для неї всі події відбуваються вперше. Звідси і глибокі враження, які залишаються на все життя людини;

3) дитинство – форма існування суто людського ставлення до світу (відкритість, відвертість, довіра, неупередженість). Така позиція відзначається нереалістичністю. «Непрактична дитяча довіра в своєму сутнісному вимірі являє собою постійний потенціал моральності й людяності та їх своєрідний

³³ Субботский Е. В. Ребенок открывает мир / Е. В. Субботский. – М., 1991. – С. 198.

³⁴ Українець Л. В. Дитинство і дитячість у філософсько-антропологічному контексті: автореф. на здобуття наук. ступеня канд.філософ.наук: 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. – Харків, 2006. – С. 14.

³⁵ Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини / В. Г. Нестеренко / Міжнар. Фонд «Відродження». – Київ: Абрис, 1995. – С. 66.

«гормон зростання»³⁶.

Г. Абрамова вводить поняття «філософія життя» у контексті дитинства, стверджуючи, що з моменту народження дитина зустрічається з конкретними формами «філософії життя», що задають межі між життям і смертю, між живим і неживим. Вона наголошує, що зустріч дитини з феноменом смерті пов'язана з появою в картині світу найважливішої її якості – часу. Час стає відчутним, фізично присутнім у вигляді перетворень властивостей живого в неживе. Мертва людина, мертвий жук, мертва собака, мертва квітка зупиняють для дитини час, роблять його вимірюваним самою глобальною одиницею – життя – смерті, що означає початок і кінець. Поняття «філософія життя» конкретизується в переживаннях. Цінності життя дитини, цінності життя іншої людини, цінності життя взагалі, а також в іншому ряді переживань – відповідальність за життя, за живе, переживання з приводу джерел власного життя³⁷.

Т. Кочубей використовує термін «філософія дитинства» як синтез філософії й педагогіки, який утворює напрямок філософсько-педагогічних знань про дитинство й дитину. Предметом його дослідження автор вважає дитинство як особливий стан і спосіб буття дитини, природа дитини, особливості пізнання, сприйняття, мислення, формування світогляду в дитячі роки з метою врахування їх у системі навчання та виховання³⁸.

На думку І. Загарницької, особливої актуальності набуває питання зміцнення позицій філософії дитинства як окремої науки про дитину, яка поки що є новим напрямком філософсько-педагогічних учень, що знаходиться в пошуку власного понятійного апарату, окреслення проблемного поля та визначення свого статусу в сучасній науці. Однак саме вона, розглядаючи дитину і дитинство крізь призму філософії, здатна глибоко і всебічно проаналізувати та осмислити їх сутність, синтезувати всі існуючі аспекти дослідження цієї проблематики в єдину цілісну філософську концепцію і допомогти педагогам у побудові адекватної моделі навчально-виховного процесу з урахуванням потреб глобалізованого інформаційного суспільства³⁹.

Л. Нефёдова розглядає дитинство в філософській репрезентації як початок людини і людського існування, що визначається у собі самому і є критерієм, за допомогою якого визначається щось інше⁴⁰.

У контексті сучасної філософської думки феномен дитинства досліджується в різних аспектах:

- як доля людини;
- як період гнучкості, відкритості, сприйнятливості, що випереджає дорослість;

³⁶ Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини / В. Г. Нестеренко / Міжнар. Фонд «Відродження». – Київ: Абрис, 1995. – С. 37.

³⁷ Абрамова Г. С. Возрастная психология / Г. С. Абрамова. – Екатеринбург, 1999. – С. 43.

³⁸ Кочубей Т. Д. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В.О.Сухомлинського: автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Т. Д. Кочубей; Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. – Київ, 2001. – С. 11.

³⁹ Загарницька І. І. Дитинство як філософський феномен / І. І. Загарницька // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 1. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ, 2009. – С. 18.

⁴⁰ Нефёдова Л. К. Феномен детства в основных формах его репрезентации: (философия, миф, фольклор, литература) : автореф. дисс. ... д-ра филос. наук : 09.00.13/ Л. К. Нефёдова. – Омск, 2005. – С. 3.

- як форма соціального буття, що визначає розвиток цивілізації та людства, оскільки саме у дитинстві закладається програма поведінки людей та їх включеності в культуру, соціальні форми життя, майбутні види діяльності;
- як критерій оцінювання сучасної державної політики.

Психологічна концепція дитинства ґрунтується на визнанні його провідної ролі у психічному розвитку і становленні особистості. У її межах феномен дитинства вивчається через особливості психічного розвитку дитини в онтогенезі.

У психологічній науці склалися три основні напрями дослідження дитинства: загальний психічний розвиток дитини (Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Кононко, Г. Люблінська та ін.); концепції навчання та розвитку дітей (Л. Венгер, В. Давидов, О. Дяченко та ін.); проблема періодизації дитячого розвитку (Л. Виготський, Д. Ельконін). Представники першого напрямку наголошують на винятковому значенні ранніх етапів розвитку, підкреслюють вплив середовища на становлення і розвиток особистості. Представники другого – вказують на необхідність організації цілеспрямованого навчання і виховання для психічного розвитку. І, нарешті, представники третього напрямку, окрім періодизації дитячого розвитку і врахування особливостей кожного вікового періоду, акцентують увагу на «зоні найближчого розвитку» (Л. Виготський).

У дослідженнях соціально-психологічного напрямку (В. Кудрявцев, Д. Фельдштейн) розкривається психологічний підхід до поняття дитинства як соціального феномену. Зокрема, Д. Фельдштейн сутність дитинства вбачає в особливому стані соціального розвитку людини, у процесі постійних фізичних і психічних перетворень у результаті взаємодії з дорослими та однолітками. На думку вченого, «дитинство – це не соціальний розплідник, а розгорнутий у часі, ранжований за щільністю, структурами, формами діяльності соціальний стан, у якому взаємодіють діти і дорослі»⁴¹.

В. Кудрявцев характеризує два погляди щодо розуміння соціально-історичної природи дитинства. Представники *традиційного погляду* наголошують на залежності закономірностей, механізмів і темпів психічного розвитку дитини від суспільно-історичних умов її життя. Дитинство вони розглядають як «соціальний винахід». *Нетрадиційний підхід* ґрунтується на спробах тлумачити дитинство і розвиток дитини передусім як історичний феномен, що передбачає виявлення унікальної й самобутньої функції дитинства у соціокультурних процесах. Його теоретики розглядають дитинство як особливу форму культурної творчості, механізм, що реалізує наступність і поступальність історичного розвитку культури⁴².

Соціологія допомагає етнографії дитинства зрозуміти, чим відрізняються діти даного народу від дітей, які виростили в іншому соціокультурному середовищі, як саме діти засвоюють культуру свого народу, хто і як визначає

⁴¹ Фельдштейн Д. И. Социальное развитие в пространстве времени Детства / Д. И. Фельдштейн. – М., 1995. – С. 45, 47.

⁴² Кудрявцев В. Т. Инновационное дошкольное образование: опыт, проблемы и стратегия развития / В. Т. Кудрявцев // Дошкольное воспитание. – 1998. – №1. – С. 76.

мету, методи і засоби виховання, хто контролює його результати, в чому полягає зв'язок між певним стилем виховання дитини і соціальним характером дорослої людини, як здійснюється соціалізація дітей в аспекті міжпоколінної трансмісії культури з урахуванням історії суспільства та еволюції його виховних інститутів.

У соціології в широкому значенні дитинство визначається як складне соціальне утворення, що є структурним елементом суспільства, виконує в ньому специфічні функції і взаємодіє з суспільством у цілому й з окремими його елементами. Виходячи з цієї позиції, С. Щеглова стверджує, що *дитинство* – сукупність об'єктів, подій, процесів, соціальних інститутів і соціальних практик щодо дітей, що формується і підтримується суспільством, а також постійно відновлюється в процесі життєдіяльності дітей, які засвоюють соціальність й інтегруються в соціум⁴³.

І. Кон виокремлює чотири специфічні соціологічні парадигми вивчення дитинства.

Перша парадигма – розглядає дитинство як особливе «плем'я» (*tribal group*), зі своєю своєрідною культурою, мовою, ігровими традиціями. Слово «плем'я» підкреслює, що дитяча культура може бути неписемною і вміщує в собі багато архаїчних елементів, які незрозумілі дорослим, однак досить суттєві.

Друга парадигма – діти як соціальна меншина, аналогічна гендерним, расовим, соціально-економічним і етнічним меншинам. Ця парадигма робить дослідників дитинства особливо чутливими до проблем соціальної нерівності, ставлення влади і дискримінації.

Третя парадигма висуває на перший план проблеми маркування соціального простору дитинства як визнаного компонента всіх соціальних структур – де, як і в якому саме статусі діти приймають участь у суспільному житті.

Четверта парадигма ставить на вершину кута вивчення дискурсів, що виробляють і видозмінюють ідею дитини і дитинства: які саме властивості дітей при цьому виділяються і підкреслюються або, навпаки, замовчуються, як це впливає на психологію дітей і їх взаємини з дорослими⁴⁴.

Зрозуміло, що жодна парадигма не є самодостатньою, це лише різні точки зору на один і той самий предмет. Водночас їх аналіз дозволяє виокремити загальні риси сучасної соціологічної теорії дитинства:

- 1) розуміння дитини як соціального суб'єкта;
- 2) розуміння множинності дитинства і дитячих світів;
- 3) дитинство як особливий простір, субкультура.

Це висуває на перший план найгостріші соціальні проблеми, такі як, дитяча бідність, безпритульність, злочинність, наркоманія, проституція тощо, причому обговорення причин цих явищ тісно пов'язане з пошуком конкретних і ефективних методів соціальної інтервенції.

⁴³ Щеглова С. Н. Трансформация детства в современном российском обществе и императивы развития государственной политики в интересах детей / С. Н. Щеглова // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – Т. 2. – № 2. – С. 177.

⁴⁴ Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – С. 67–68.

Збільшення кількості досліджень соціальних проблем дитинства зумовило становлення самостійної галузі соціології – **соціології дитинства**. Соціологія дитинства порівняно молода галузь знань. Виокремлення уявлень про дитинство в особливу галузь соціології зумовлено, по-перше, зміною самого суспільства і місця дитинства в ньому. По-друге, постійно збільшується обсяг знань про дитинство, накопичених усілякими науками, насамперед такими, як психологія, педагогіка, юриспруденція, історія, культурологія, етнографія.

На сьогодні місце дитинства в суспільстві є таким, що значною мірою розширюється коло споживачів наукових знань про дітей і дитинство. «У зв'язку з новими реаліями таку потребу, окрім «традиційних» спеціалістів (педагогів, психологів), відчувають керівники дитячих об'єднань, працівники соціальних закладів, юристи, працівники держструктур, комітетів з молодіжної політики, творці дитячих засобів масової комунікації»⁴⁵.

Як вказує С. Майорова-Щеглова, **соціологія дитинства** – галузь соціології, що пояснює специфічні конкретні дії, процеси в соціумі щодо дитинства. Вона існує поряд з іншими спеціальними і галузевими соціологіями: соціологією виховання, освіти, сім'ї, молоді тощо. Об'єктом її вивчення є дитинство як структурний компонент суспільства, що відображає соціальні й культурні зміни, а предметом – специфічні ролі «дитина» і «дорослий», соціальні норми і приписи, що регулюють відповідні ролі, дитяча субкультура, процеси взаємодії суспільства і дитинства, державна політика в інтересах дітей⁴⁶.

І. Голубєва дає визначення демографічної та соціально-економічної сутності поняття «дитинство», яке розглядається як складова життєвого циклу середньої людини, цілісність і компонент демореальності, осмислюється як взаємодія конкретно-історичних осередків, у яких воно відбувається. На думку вченої, специфіка демографічного вивчення сучасного дитинства в Україні полягає в тому, що воно знаходиться у кризовому стані, коли не існує гармонії демовідтворювальних функцій різних осередків дитинства, що забезпечують збереження тієї якості і кількості (чисельності) дітей, без наявності яких об'єктивно неможливе відтворення населення. Як наукову міждисциплінарну, комплексну проблему кризи дитинства І. Голубєва аналізує в таких основних напрямках: *криза організаційно-інституційної структури дитинства* (стан та напрями розвитку існуючої системи догляду за дітьми, за їхнім вихованням та навчанням); *криза економіки дитинства* (його матеріальне забезпечення); *криза соціальної структури дитинства* (відносин і форм дитинства); *криза культури дитинства* (традиційної культури та проблеми інновацій, розвитку)⁴⁷.

Таким чином, соціологічне розуміння дитинства тяжіє до цілісності, інтегрує дані про дитинство, накопичені етнографією, соціальною філософією, історією. Дитинство розглядається як початок формування людської

⁴⁵ Щеглова С. Н. «Социология детства» как элективный курс / С. Н. Щеглова // Социологические исследования. – 2003. – № 6. – С. 109.

⁴⁶ Там само. – С. 110.

⁴⁷ Голубєва І. Є. Дитинство як об'єкт соціально-демографічної політики в Україні 2005 год : автореф. дис... канд. екон. наук: 08.09.01 / І. Є. Голубєва; НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж. – Київ, 2005. – С. 3.

особистості, що визначає її ціннісну унікальність, як особлива культурна і соціальна реальність, соціокультурна цінність. Соціологія запозичує у філософії феноменологічний підхід до дитинства, пояснює його як соціальний феномен, виокремлює елементи дитинства: межі, періодизацію, фіксацію переходу від дитинства до дорослості, соціальний статус дітей на макрорівні, регламентацію форм і характеру взаємин дорослих і дітей на мікрорівні. Однак в основі розуміння дитинства у соціології лежить проблема його адекватного соціального конструювання з визначенням місця в соціумі, що звужує межі феномену дитинства, розглядаючи його як соціальне утворення, реальність, локалізовану в часі та просторі (Л. Кураєва, Е. Рибінський, С. Щеглова).

Явище дитинства ґрунтовно вивчається й *педагогікою*. Цей період життя людини педагоги розглядають як час стрімкого фізичного і психічного розвитку дитини, початкового етапу формування якостей і властивостей, що роблять її людиною. «Дитинство, – писав В. Сухомлинський, – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя»⁴⁸. На думку Ш. Амонашвілі, дитинство – не просто віковий період, коли дитині хочеться гратися, стрибати, бігати й кататися, коли вона ще безтурботна, а це ще процес дорослішання, це життя людини, що переходить з одного якісного стану в інший, більш високий⁴⁹. «Справжнє дитинство – процес дорослішання дитини. Дитинство завершується тоді, коли прагнення до дорослішання згасає»⁵⁰.

Педагогіка виокремлює дошкільний період дитинства, який відрізняється від інших тим, що забезпечує загальний розвиток і є природною основою формування особистості, відбувається під впливом біологічного та соціального факторів і, перш за все, виховання. Вчені вважають, що це досить спрощене наукове розуміння дитинства, а наша педагогіка тривалий час вважалась «бездітною». Проте наука, що не пізнала дитинство, не зможе розвиватися далі, а суспільство – пізнати себе.

А. Богуш, аналізуючи дефініцію «дитинство», розглядає його як період народження і становлення особистості; період пізнання соціуму і її величності Людини; відкриття дитиною царини Життя на планеті Земля в усьому його розмаїтті, з усіма його позитивними і негативними проявами; це перші кроки навчання; це жадоба знань, це перші радощі, перші розчарування і перші сльози⁵¹.

На сьогодні в педагогіці дитинство розглядається з позиції гуманної педагогіки, що передбачає визнання самоцінності дитинства і надання можливості дитині отримати повноцінне дитинство. На думку Т. Поніманської, стійкі стереотипи суспільної свідомості традиційно підтримують пріоритет світу дорослих над цінностями світу дитинства, що в педагогічних системах виявляється в меті – адаптувати дитину до світу дорослих. В умовах негативних тенденцій зниження віку дітей для початку шкільного навчання, коли батьки, а

⁴⁸ Сухомлинський В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – Киев: Рад. шк., 1974. – С. 12.

⁴⁹ Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике / Ш. А. Амонашвили. – М., 1995. – С. 52.

⁵⁰ Там само. – С. 169.

⁵¹ Богуш А. Дефініції «Дитинство», «Духовність» і «Довкілля» у педагогічній спадщині В. Сухомлинського / А. Богуш // Педагогічні нотатки та роздуми. – Запоріжжя: ТОВ «ЛПІС Лтд», 2001. – С. 61.

подекуди й педагоги намагаються використати дошкільний вік головним чином для підготовки дитини до школи та раннього навчання дітей читанню, письму, іноземній мові. Стали поширеними явища, що позначаються поняттями «криза дитинства», «діти без дитинства», «дорослішання дитинства», «нерозвинуте дитинство», якими дорослі намагаються виправдати недостатню увагу до такого світу людини, як дитинство⁵². Тому головне завдання педагогіки – це не лише сприйняття дитини як майбутньої людини, а бачити в дитині вже сьогоднішню людину.

Як відмічає І. Кон, образи дитинства можна розглядати:

- естетично – як демонстрацію можливостей того чи іншого художнього напрямку, стилю («романтична дитина», на відміну від «просвітницької»);
- соціологічно – як відображення класових, шарових, екологічних і інших особливостей стилю життя і виховання; «міське» дитинство на відміну від «сільського», «бідне» – на відміну від «багатого»;
- етнологічно – «північноамериканське дитинство» – на відміну від «мексиканського» чи «німецького»;
- історично – еволюція образів дитинства і реального стану дітей від XVIII до XXI ст.;
- психологічно – образи дитинства як втілення різних психологічних, особистісних типів;
- ідеологічно – інтерес до дитинства патріотично налаштованих письменників;
- біографічно – як відображення індивідуальних властивостей характеру і біографії автора⁵³.

Отже, існування різних наукових підходів до вивчення дитинства свідчить лише про невичерпність і глибинність означеної проблеми. Поділяючи думку Т. Поніманської, маємо визнати, що проблему дитинства не можна розглядати окремо в соціальному, історичному та психолого-педагогічному аспектах. Дитинство як категорія гуманістичної педагогіки є інтегрованим явищем⁵⁴.

Питання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте необхідність формування методології полідисциплінарного вивчення проблематики дитинства.
2. Дайте характеристику філософській концепції дитинства.
3. Розкрийте зміст психологічної концепції дитинства.
4. У чому, на вашу думку, полягає особливість сучасної педагогічної концепції дитинства?
5. Чому останнім часом бурхливо стала розвиватися соціологія дитинства?
6. Дайте визначення поняттю «соціологія дитинства».
7. Проаналізуйте соціологічні парадигми вивчення дитинства.

⁵² Поніманська Т. І. Теоретико-методичні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку / Т. І. Поніманська. – Рівне, 2006. – С. 185.

⁵³ Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – С. 11.

⁵⁴ Поніманська Т. І. Теоретико-методичні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку / Т. І. Поніманська. – Рівне, 2006. – С. 194.

СПРИЙНЯТТЯ ДИТИНСТВА РІЗНИМИ НАРОДАМИ

Світ дитинства, будучи важливим компонентом, що лежить в основі культури будь-якого народу, являє собою не лише інваріантні стадії розвитку людини, а перш за все, це складний культурно-історичний феномен. Цим обумовлено необхідність вивчення дитинства як самобутньої цілісності та виходу в духовний простір культури, яка є невичерпним джерелом розвитку дитини. Тема дитинства останнім часом інтенсивно розробляється в етнографії, історії, педагогіці, психології, соціології та інших науках. Прагнення дослідників до комплексного вивчення проблем, пов'язаних з дитинством, веде до створення цілісної концепції світу дитинства. Етнографічні, соціологічні та антропологічні дослідження з проблеми прав, звичаїв і вірувань різних народів показують, що феномен дитинства далеко не універсальний і варіюється залежно від культурних традицій суспільства. Відтак вивчення світу дитинства можливе за умови ретельного аналізу самої культури: норм, традицій, природних і соціально-економічних умов. Поряд із загальними рисами дитинство в різних народів і народностей має певні особливості, що зумовлені географічними, національно-культурними та іншими факторами. Люди формують у дитини риси, властивості, звички, що відповідають нормам і вимогам, діють у рамках системи цінностей і традицій цієї культури, пристосовують до загальноприйнятих правил поведінки. Саме тому не можна отримати цілісної концепції дитинства, не розглянувши розуміння і ставлення до нього в різних народів.

Дитина з народження є соціальною істотою, яку оточує світ культури того суспільства, повноправним членом якого вона стане, без якого вона вже не зможе існувати і яке ставиться до неї як до свого потенційного майбутнього.

З позиції біологічного виду людство завжди надавало великого значення продовженню роду. Всі народи по-своєму люблять, виховують, турбуються про своїх нащадків. Це знайшло відображення в епосі, мистецтві, традиціях тощо. Але на сьогодні наукових знань про дитинство людини ще досить мало, тому у різних народів немає єдиної думки щодо сутності цього поняття.

Так, французи вважають, що дитинство пов'язане не з біологічним станом незрілості, а з певним соціальним станом і сукупністю доступних дітям форм і видів діяльності (Ф. Арієс).

Серед американців панує думка, що уявлення про дитинство залежить від ставлення батьків до дітей, а ті психологічні зміни, які відбуваються в особистості, є наслідком взаємодії змінюючих одне одного поколінь батьків і дітей. Дитина від народження вважається особистістю зі своїми потребами і бажаннями, які необхідно зрозуміти, і, по можливості, задовольнити. Американські діти, на відміну від своїх зарубіжних однолітків, мало не з пелюшок привчаються до самостійності у виборі їжі, одягу, дозвілля тощо.

Фізично карати дитину суворо заборонено. «Нехай у хід йде слово, а не руки», – так прийнято в Америці. Покаранням може слугувати позбавлення розваг, солодощів, іграшок та інших задовольень. Кращим способом дати зрозуміти дитині, що вона неправильно поведилась є бесіда. Вважається, що будь-яке покарання має супроводжуватися детальним поясненням його мотивів. На практиці цей метод дисциплінує дітей і батьків.

Японці проповідують культ дитини дошкільного віку, але не визнають самоцінності дитинства. Підтвердженням є традиційне японське прислів'я: «дитина від народження до 5 років – цар, від 5 до 15 років – раб, а після 15 – рівний». Однак ставлення до дитини як до царя не дає їй права на свободу в прямому розумінні цього слова. Тут дитина – частина матері, позбавлена психологічної самостійності.

Схиляючись перед синтоїзмом (стародавня релігія), японці вшановують пращурів, які ніби знайшли своє продовження в дітях. Саме їхніми образами й освячується специфічність проявів дитинства. Дитина розглядається як втілення родового духу предків (Ю. Михайлова, 1983).

К. Салимова, праці якої пронизані любов'ю до японського народу і повагою до педагогічного надбання цієї країни, зазначає: «...Японці бережливо плекають малюків, поступово готуючи їх до труднощів дорослого життя... Ціннішою за золото, ціннішою за срібло, ціннішою всіх скарбів світу є дитина. Так говорить японське прислів'я»⁵⁵.

Традиційна японська сім'я – це мати, батько і двоє дітей. Раніше сімейні ролі були чітко диференційовані: чоловік – годувальник, дружина – берегиня домашнього вогнища. Чоловік вважався главою сім'ї, всі домашні повинні були беззастережно йому підкорятися. Але часи змінюються. Дається взнаки вплив західної культури, японські жінки намагаються поєднувати роботу і сімейні обов'язки. Однак до рівноправ'я з чоловіками їм ще далеко. Їхнім основним заняттям, як і раніше, залишається дім і виховання дітей, а життя чоловіка повністю присвячене фірмі, в якій він працює. Такий розподіл ролей знаходить відображення навіть в етимології. Широковживаним словом щодо жінки є іменник «канай», що дослівно перекладається «всередині дому». А до чоловіка прийнято звертатись «сюдзін» – «головна людина», «господар». Субординація прослідковується і в ставленні до дітей. В японській мові немає слів «брат» і «сестра». Замість них говорять «ані» («старший брат») і *отоото* («молодший брат»), «ане» («старша сестра») і *імоото* («молодша сестра»). Тому ідея ієрархії ніколи не залишає свідомість дитини. Старшого сина помітно виділяють серед інших дітей, він вважається «спадкоємцем престолу», тобто батьківського дому. У старшої дитини більше прав, але й більше обов'язків⁵⁶.

У традиційній монгольській культурі розуміння дитинства тісно пов'язане з традиційним поглядом на світ як на єдине ціле, що будується за принципом спільності життя й єдності природи і людини. Відповідно до усталених уявлень діти вважались даром і благословенням божеств. Тому народження дитини зустрічалось з великою радістю. Особливою повагою в суспільстві користувались багатодітні сім'ї. Бездітність розглядалась як особиста трагедія подружжя. Будь-який член монгольської общини більше за все боявся залишитись без нащадків, що означало згасання домашнього вогнища. Не викликало осуд й народження дитини поза шлюбом.

⁵⁵ Салимова К. И. Восхождение к успеху / К. И. Салимова. – М.: МАКС, 1993. – С. 218–219. – (Воспитание в Японии: история и современность).

⁵⁶ Тимофеева Т. Японское воспитание / Т. Тимофеева // Мама и Малыш. – 2005. – №3. – С. 10–16.

У традиції монгольських народів місце дитини визначається ближче до світу божеств, ніж до світу людей⁵⁷.

На мусульманському Близькому і Середньому Сході в дітях вбачають зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім. Принципи виховання дітей визначають традиції. Тут переважають великі сім'ї, які формують цінності, дисципліну, моделі поведінки, надають економічну і соціальну підтримку. Система великої сім'ї з раннього дитинства вимагає від усіх своїх членів конформності й вірності.

На Філіппінах п'ятимісячний плід вважався і вважається, в певному розумінні, людиною. У випадку викидня його ховали з дотриманням усіх обрядів. Мати дітей почесно, тому всі члени общини зазвичай лагідні та уважні до дітей⁵⁸.

У народному світогляді українців побутували уявлення про переселення душі після смерті тіла в інший об'єкт, зокрема, душ предків у новонароджених⁵⁹. Мабуть, тому доволі поширеним є звичай сина називати дідовим ім'ям: померлий передає нащадку своє ім'я, свою силу, стає його охоронцем.

Слово «діти» походить від старослов'янського дѣти. Праслов'янське слово *deti* є формою множини збірного іменника *dete* – годоване груддю, звідки *doiti*, *deva*, що в українській мові відповідає словам доїти, діва⁶⁰. Народження дитини пов'язували також з появою лелеки, що, можливо, вказувало на фалічну символіку його дзьоба, яка проявляється, зокрема, у поведінці рядженого лелекою в різдвяній (рідше у весільній) обрядовості.

Для української сім'ї, подібно до багатьох народів, аж до ХХ ст. була характерною багатодітність. В етнографічній літературі серед типових причин, що диктували необхідність багатодітності, передусім називаються висока загальна смертність, незначна тривалість людського життя, економічна вигода мати багато дітей. Однак у світогляді українського народу дитина постає Божим посланцем.

Українці дитинство ототожнюють зі щастям. Діти у них порівнюються з рожевими квітами, ясними зірочками у темну пору, зі світлом і сонцем. Народ послідовно обстоює думку, що без дітей немає життя і саме на них покладає надії і сподівання не тільки однієї родини, але й всієї країни, держави. Про це йдеться у цілій низці українських народних прислів'їв і приказок: «Малі діточки, що ясні зірочки: і світять і радують у темну ніченьку», «Діти як рожеві квіти», «Діти, як квіти: поливай – ростимуть», «Де діти, там і радість», «Діти – основа щастя», «З дітьми багато клопоту, та без них – і світ немилий», «Діти – окраса дому».

Важливого значення в родинній та календарній обрядовості надавалося функції продовження роду. Зокрема, у весільних побажальних формулах: «мати

⁵⁷ Бутуева Т.Д. Феномен детства в традиционной культуре монгольских народов: автореф. ... канд.фолос.наук. – Чита, 2004. – С. 19–20.

⁵⁸ Nydegger W. P., Nydegger C. Tarong: An Hocos-Barrio in the Philippines. – In: Six Cultures. John Wiley & Sons, N. Y. & London, 1963. – P. 693–868.

⁵⁹ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія) / М. Гримич. – Київ, 2000. – С. 213.

⁶⁰ Етимологічний словник української мови в 7-ми т.: Т. 1. – Київ, 1982. – С. 304.

дітей копицю», «скільки в стелі дощок, щоб було стільки дочок», «скільки в лісі пеньків, щоб було стільки синків», «гоп-гоп, щоб до року живіт лоп»; у колядках і щедрівках: «бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дітвори сотні півтори» тощо⁶¹.

При народженні дитини, за звичаєм, перев'язували пуповину прядивом «маторкою», а не плоскіним (з чоловічого стебла), щоб дитя, як виросте, не було безплідним. Вірування побутувало майже на всій території України. Дітям, які помирали, клали в домовину гарбузове насіння, що мало забезпечити їм плідність у потойбічному світі⁶².

В Україні схвально ставилися до багатодітності («один син – не син, два сини – півсина, три сини – ото тільки син», «де одинець – хазяйству кінець, а де сім – щастя всім», «одинак – як не злодій, то пияк») тощо. Сім'ю з однією дитиною називали «кособокою», пояснюючи це тим, що одна дитина не вважається продовжувачем роду⁶³.

Разом з тим, спостерігалися й інші ставлення до дітей. Як стверджує З. Болтарович, в Україні навіть на початку ХХ ст. селянин більше дорожив конем, ніж дитиною⁶⁴.

За спостереженням Г. Коноваленка, смерть дитяти не є такою важливою, як смерть дорослої людини, особливо коли це чоловік і батько⁶⁵. Подібні міркування знаходимо також в приповідках, зафіксованих І. Франком: «як умре дитина, то мала щербина, а як тато або мама, то велика яма» та Є. Грицаком: «склянок і дітей ніколи нема досить: склянки б'ються, а діти мруть», «умерла дитина, та й кумівство пропало»⁶⁶. Очевидно, наведені приклади засвідчують прагматичний підхід селян до повноти структури сім'ї з метою найефективнішого виконання покладених на неї функцій. Таке ставлення до дітей, яке швидше «випадало» з загальних гуманістичних принципів народної моралі, слід пояснювати соціальними умовами, що знайшли відображення в селянській психології, зокрема, поглядах на члена родини як на суспільно-корисну особу відповідно до його працездатності⁶⁷.

За такого погляду на дитинство і стану розвитку його проблематики домінуючою буде «педагогіка невторчання», яка, на думку В. Кудрявцева, є виявом хорошого тону та вірності гуманістичній і демократичній орієнтації в педагогіці. У позиції «невторчання» навчання і виховання лише

⁶¹ Ф.1: Вінницька обл. – Оп. 3: Вінницький р-н. – Спр. 130: Дитина в етнопедагогічних традиціях українців. – 2004. – Арк. 3 // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

⁶² Борисенко В. Обряди життєвого циклу людини / В. Борисенко // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 282, 302.

⁶³ Ф.1: Вінницька обл. – Оп. 10: Липовецький р-н. – Спр. 56: Дитина в етнопедагогічних традиціях українців. – 2004 р. – Арк. 3 // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

⁶⁴ Болтарович Є. Традиції сімейного виховання / Є. Болтарович // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 16–17.

⁶⁵ Коноваленко Г. О народной медицине Переяславского уезда Полтавской губернии / Г. О. Коваленко // Этнографическое обозрение. – 1891. – № 2. – С. 146.

⁶⁶ Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях / Є. Грицак // Неопалима купина. – 1995. – № 5–6. – С. 95–96.

⁶⁷ Дитина як архетип етнічної культури українців // Історія (збірка наукових праць). – К., 2005. – 500 с. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11083.html>.

пристосовується до наявних природних можливостей дитини і соціально узаконених норм поведінки. А це призводить до блокування конструктивних потенцій дитини, педагога і системи освіти в цілому.

Сучасні психологи і педагоги виступають за таку співпрацю дитини з дорослими, за якої б вона активно долала рамки як «даного», так і «заданого», що можливо тільки в епоху розвинутого дитинства, яке потребує й розвиваючого навчання та виховання. Цей орієнтир людського розвитку заданий не соціально-державними інститутами, що є трансляторами тієї чи іншої ідеології, а самим ходом культурно-історичного процесу.

Питання для самоконтролю

1. Чому, на вашу думку, в народів світу немає єдиної позиції щодо сутності поняття «дитинство»?
2. Розкрийте суть дитинства в різних етносах.
3. Який зміст ви вкладаєте в поняття «педагогіка невтручання»?
4. Охарактеризуйте ставлення до дитинства в Україні.
5. З чим асоціюється дитинство в українців?

ДИТИНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ

Дослідження в галузі етнології й антропології дають підстави стверджувати, що дитинство набуло статусу соціально-історичного, культурного явища. Про дитинство і прояви «дитячості» як специфічної характеристики духовного світу дорослої людини писали майже всі мислителі минулого. У працях Платона, Аристотеля, Августина, Гегеля, Фейєрбаха містяться глибокі роздуми про сутність дитинства. Життєві смисли і цінності дитинства розкриваються в роботах Альберта Камю, Еріха Фромма, Хосе Ортегі-і-Гассета, Зигмунда Фрейда, Маргарет Мід, Ігоря Кона та ін. Однак, саме поняття дитинство було практично відсутнє до XVIII століття. За твердженням Ф. Арієса, це не означало, що дітей загалом зневажали і не турбувалися про них. Поняття дитинства не слід ототожнювати з любов'ю до дітей, оскільки воно відображає усвідомлення специфічної природи дитинства, того, що відрізняє дитину від дорослого.

У підручнику «Педологія» П. Блонський писав: «Дитинство – не вічне незмінне явище: воно інше на іншій стадії розвитку тваринного світу, воно інше і на кожній стадії історичного розвитку людства»⁶⁸

Існує закономірність, що в ході свого розвитку дитина відокремлюється, емансипується від дорослих, стаючи більш незалежною, самостійною та вільною у вчинках. Дещо схоже спостерігається і в історії людства. На певному етапі розвитку людський світ розділився на два – на світ дорослих і світ дітей. Однак, відбулося це не відразу.

В одному зі своїх інтерв'ю⁶⁹ І. Кон на запитання «Коли з'явилося дитинство?», відповів, що це вічне поняття й існує воно скрізь і всюди. А на запитання «Чи бувають культури, де поняття «дитинство» відсутнє?», дав однозначну відповідь, що таких культур не існує і не може існувати. Перш за все тому, що це універсальне біологічне явище. Однак, у різних біологічних видів дитинство неоднакове за тривалістю, але дитина людини, незалежно від

⁶⁸ Блонский П. П. Педология / П. П. Блонский. – М., 1934. – С. 326.

⁶⁹ Стенограма передачі «Наука 2.0» – <http://www.psyedu.ru/articles/d425.phtml>.

типу суспільства, повинна рости досить довго, перш ніж вона зможе робити щось людське. Але у примітивних традиційних суспільствах вже маленькі діти беруть участь у діяльності дорослих, виконуючи певну роботу.

З цим твердженням можна погодитись, якщо розглядати дитинство як стан біологічної незрілості, оскільки діти були завжди. Відтак і дитинство існувало в усі часи і у всіх народів.

Водночас історії відомі епохи, коли дитинство або окремі його періоди у людини майже або зовсім були відсутні. Так, лише введення загального і обов'язкового шкільного навчання призвело до виникнення такого соціального феномену, як дошкільне дитинство. Із введенням обов'язкової середньої освіти в когорті дитячих періодів входить також «підлітковість». Хоча ще 30-40 років тому багато з тих, кого ми сьогодні називаємо підлітками, були «робітничою молоддю», практично дорослими людьми.

Д. Ельконін у своїх дослідженнях вказував, що дитинство є історичним завоюванням людства. Він один із перших прийшов до розкриття таємниць виникнення в історії людства феномена дитинства. У праці «Психологія гри» автором окреслено схему аналізу передісторії та історії дитинства. Суть її полягає в тому, що на початку розвитку історії людства діти на рівних правах включалися в колективи дорослих, брали участь у спільній виробничій праці. Однак, поступове ускладнення змісту і форм трудової діяльності (перш за все знярядь праці) зробило неможливою повноцінну їх участь в її здійсненні. Природний віковий і статевий розподіл праці був замінений суспільним, у якого складний і розгалужений характер. Саме це спричинило відокремлення світу дитинства від світу дорослих. Дитинство стало особливим періодом життя, спеціально відведеним для загальної орієнтації у складному світі людської діяльності, своєрідному, специфічно людському способі життя⁷⁰.

Все це говорить про те, що дитинство не є чимось незмінним, раз і назавжди даним, це історичне завоювання людства, яке має власну логіку розвитку.

Виходячи зі схеми аналізу передісторії та історії дитинства, В. Кудрявцев виокремлює *три історичні типи (формації) дитинства*:

- 1) квазідитинство;
- 2) нерозвинуте дитинство;
- 3) розвинуте дитинство⁷¹.

У витоків людської історії діти рівноправно включались у колективи дорослих, брали участь у спільній з ними виробничій праці. Д. Ельконін вважає, що таке суспільство є «максимально комфортним», оскільки різні вікові групи в ньому ще не протиставляються одна одній⁷². На думку В. Кудрявцева, така ситуація безпосередньо характеризує ще не історію, а передісторію дитинства; щодо нього він і використовує термін «квазідитинство». Вважається, що у чистому вигляді воно не притаманне зараз навіть представникам традиційних суспільств. Однак його окремі соціальні та психологічні риси ще спостерігаються в деяких із них. Так, спираючись на

⁷⁰ Ельконин Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М., 1979.

⁷¹ <http://www.tovievich.ru>.

⁷² Ельконин Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М., 1979. – С. 33.

етнографічні дані, Д. Ельконін (1978) звертає увагу на таку обставину: в дітей в окремих традиційних культурах сюжетно-рольова гра відсутня зовсім або існує лише в зародку. Як відмічає науковець, це ознака невиділеності (або недостатньої невиділеності) світу дітей з дорослого світу, що обумовлено певним типом суспільних відносин. Все це означено терміном «квазідитинство».

Наступним етапом, за схемою Д. Ельконіна, є подальше ускладнення змісту і форм трудової діяльності, що унеможливило повноцінну участь дітей в її здійсненні. Така історична метаморфоза призвела до виокремлення світу дитинства зі світу дорослості. У цій ситуації функцію засобу подолання розриву міжпоколінних зв'язків бере на себе гра, перш за все – рольова, де діти, згідно Д. Ельконіна, моделюють соціальні взаємини дорослих. Однак сам факт появи в історії рольової гри ще не дає підстави говорити про виникнення у людини розвинутого дитинства. Гра є соціально-педагогічним інструментом проектування того типу дитинства, який умовно можна назвати «нерозвинутим» дитинством. Соціальний інститут такого дитинства цілком і повністю функціонує в режимі соціалізації, засвоєння дитиною чітко окресленого поля «готових» смислів діяльності дорослих людей. Сюжетно-рольова гра на цьому етапі, будучи за формою ініціацією, репрезентує дитині надцінність дорослішання.

Справжнє або розвинуте дитинство, за термінологією В. Давидова⁷³, відповідні йому тенденції дитячого розвитку, могли виникнути в ситуації, коли діти отримали можливість вільно оперувати тим смисловим змістом, що репрезентувався в грі. На певному історичному етапі діти починають активно експериментувати в ігровій формі з образами соціальних взаємин дорослих, а не просто їх моделювати (у концепції Д. Ельконіна перевага надається саме останньому).

Таким чином, прикладом конкретно-історичної форми квазідитинства є первісне дитинство, нерозвинутого дитинства – середньовічне і значною мірою дитинство нового часу, розвинутого дитинства – сучасне дитинство.

Варто відзначити, що всередині окремої культури елементи першої і другої, другої і третьої формацій можуть співіснувати одна з одною. У другій половині ХХ століття прослідковується тенденція переходу від «нерозвинутого» дитинства до «розвинутого».

Означені історичні формації дитинства, на думку В. Кудрявцева, можуть бути співвіднесені з відповідними типами:

- а) дитячо-дорослих спільнот;
- б) спільної діяльності дитини і дорослого;
- в) домінуючих генетичних перспектив дитини, а також моделями (способами) культурозасвоєння в онтогенезі.

Чільне місце у вивченні проблем дитинства займає психоісторія – наука, що описує і прогнозує поведінку людського суспільства. Психоісторія – це відносно нова самостійна наука про історичну мотивацію, яка переконливо

⁷³ Давыдов В. В. Развивающее образование: теоретические основания преемственности дошкольной и начальной школьной ступени / В. В. Давыдов, В. Т. Кудрявцев // Вопросы психологии. – 1997. – № 1. – С. 3–18.

доводить, що від прогресивного розвитку стилів виховання дітей залежить хід історичного процесу в минулому, а також пропонує методичку прогнозування на найближчу історичну перспективу.

Спроба історичного аналізу дитинства була здійснена засновником інституту психоісторії Ллойдом Демозом (США), який описав шість послідовних трансформацій ставлення людства до дитинства. Головним предметом психоісторії, на думку Л. Демоза, є ставлення батьків до дітей, а центральною силою історії виступають психогенні зміни в особистості, що відбуваються внаслідок змінюючих одне одного поколінь батьків і дітей. Шість послідовних етапів демонструють поступове зближення дитини і батьків в силу того, як покоління за поколінням батьки повільно долають свої тривоги і починають розвивати здібності розпізнавати і задовольняти потреби дитини. Відповідно Л. Демозом запропонована класифікація стилів виховання дітей:

1. **Стиль дітовбивства** («інфантицидний») – з давніх часів до IV ст. н.е. – стиль, коли насильство над дитиною є узвичаєним явищем. Він характеризується масовим дітовбивством (коли батьки боялись, що не зможуть виховати або прогодувати дитину, вони зазвичай її убивали), а ті діти, яким пощастило вижити, ставали жертвами насильства. Символ цього стилю – образ Медеї (Міф «Аргонавти»).

(Міф склався у період грецької колонізації берегів Чорного моря. Він оповідає, як під керівництвом Ясона греки приїждять до Колхіди. Дочка місцевого царя Медея покохала чужинця Ясона. Дівчина допомогла йому викрасти золоте руно і втекла разом з греками. Після різних пригод утікачі припливли до грецького міста Корінфа, де царівна Медея обернулася на безправну рабiniu. Хто захищатиме Медею та її дітей, крім Ясона? Тут у неї нікого немає.

Трагедія починається з того, що Медея дізнається про зраду Ясона. Він збирається одружитися з дочкою царя Корінфа. Медея знавісніла від люті. Вона відмовляється від їжі, нікого не слухає, не піддається вмовлянням і тільки інколи плаче, згадуючи батька, рідний дім і все, що покинула заради Ясона. Нещастя відкрило ціну втраченої вітчизни. Медея проклинає своїх дітей і кличе смерть.

Ясон запевняє Медею, що дбає про її добробут і через те вирішив узяти новий шлюб: у дітей Медеї будуть брати царського роду.

Удаючи покірну жінку, вона погоджується на новий шлюб чоловіка, аби тільки дістати дозвіл залишитися ще на день у місті. Медея плекає думку про помсту. Колись вона вбила брата, щоб догодити коханому, тепер знаходить спосіб убити наречену Ясона та його майбутнього тестя. Але Медеї того мало. Вона вирішує вбити своїх дітей. Не буде в Ясона роду).

Покидаючий стиль – IV – XIII ст. – стиль, у якому узвичаюється виховання дітей у чужих сім'ях, монастирях. Дітей збувають годувальницям, віддають в монастир чи на виховання в чужу сім'ю, або тримають занедбаними у власній сім'ї.

Дорослі почали визнавати в дитині душу. Єдиним способом уникнути небезпечних для дитини проєкцій з боку батьків була фактична відмова від неї – відправляли до годувальниці, в монастир чи в заклад для маленьких дітей, в дім

іншого знатного роду в якості прислуги або заручника, віддавали назавжди в чужу сім'ю або оточували емоційним холодом у власній оселі.

Символом цього стилю є Грізельда, яка залишила дітей заради кохання до чоловіка.

Легенда про Грізельду зустрічається у багатьох письменників: Чосера, Декамерона.

Суть її – маркграфа Салуццо народ вмовляв одружитися. І він вибрав собі за дружину бідну селянську дівчину Грізельду, яка була неймовірно гарною.

Маркграф взяв з дружини обіцянку бути завжди покірною і слухняною.

Через певний час Грізельда народила дочку і маркграф забажав перевірити, чи покірна дружина. Сказав їй: «Дворяни ремствують, що стали підданими безрідної. І дочку твою їм в жертву принести мені доведеться». Та відповіла, «що Вам до серця, те й для мене радість». Навчений графом слуга вдав, що збирається зарізати немовля – Грізельда лише скромно попросила похоронити тіло, а не викинути його. Дитину граф відвіз на виховання сестрі.

Народився хлопчик. Чоловік на цьому не зупинився, історія повторилась.

Прошло 12 (!) років. Граф сказав дружині, що вона стала старою, і він хоче одружитися на молодій (за наречену привезли дочку, яка вже підросла). А дружині порадив повернутись у хижку до батька (батько увесь цей час там жив. Але сорочку, що на ній, може собі залишити). Вона й пішла. Приїхала «наречена» (12 років!). Маркграф знову кличе Грізельду з проханням допомогти в підготовці до весілля. Та погодилась.

Далі Салуццо зізнається, що все це було випробуванням. Що дівчина – її дочка, а поряд – її син. «Дітей не умертвив я, а люблячи їх виховав для тебе».

3. Амбівалентний стиль – XIV–XVII століття – поєднання проявів уваги до дітей з формувальними впливами, спрямованими на подолання «злої» сутності проявів їхньої волі. Цей стиль характеризується тим, що дитині дозволяється увійти в емоційне життя батьків. Її оточують увагою, але відмовляють у самостійному духовному існуванні. Завданням батьків було «відлити» її в «форму», «виліпити». У філософів того часу (від Домінічі до Локка) найпопулярнішою метафорою, педагогічним образом було порівняння дітей з м'яким воском, гіпсом, глиною, яким необхідно надати форми. Якщо дитина при цьому чинить опір, її карають, б'ють, «вибиваючи» свавілля. Таким чином, цей етап відзначається двояким ставленням. На початку етапу, коли з'явилося багато керівництв щодо виховання дітей, розповсюдження набув культ Марії і немовля Ісуса, а в мистецтві популярним став «образ турботливої матусі».

4. Нав'язливий стиль – XVIII століття – суворого контролю над поведінкою дитини та її внутрішнім світом. Батьки стають ближчими до дитини, її вже не вважають простим об'єктом фізичного догляду або незрозумілою, небезпечною істотою. Однак нав'язливе прагнення контролювати не лише поведінку, а внутрішній світ, думки і волю дитини посилює конфлікти батьків і дітей.

5. Соціалізуючий стиль – XIX ст. – середина XX ст. – ознаменував появу інтересу до внутрішнього світу дитини, створення умов для підготовки дітей до самостійного життя.

Мета виховання полягає не тільки в оволодінні волею дитини, а в тренуванні її, спрямуванні на правильний шлях. Батьки стали набагато більше виявляти інтерес до своїх дітей, інколи навіть звільняючи матір від турбот, пов'язаних з вихованням дитини.

6. *Допомагаючий стиль* – з середини ХХ століття – характеризується прагненням батьків до емоційного контакту з дітьми, сприянням їх індивідуальному розвитку. Основою цього стилю є припущення, що дитина краще за батьків знає свої потреби на кожній стадії розвитку. В житті дитини беруть участь обоє батьків, які розуміють і задовольняють її потреби, що постійно зростають. Не робиться жодних спроб дисциплінувати дітей або сформувати «риси». Дітей не б'ють і не сварять. Але такий стиль виховання вимагає значних затрат часу, енергії, а також бесід з дитиною.

Отже, «історія дитинства – це жахливий сон, від якого ми тільки нещодавно почали прокидатися. Чим глибше входиш в історію – тим менше турботи про дітей і тим більша в дитини ймовірність бути вбитою, покинутою, тероризованою і сексуально приниженою» (Л. Демоз «Психоісторія»).

У концепції Л. Демоза дитинство представлено дещо однобічно, лише в аспекті еволюції відношення батьків до дітей, без урахування того, що образ дитини і ставлення до неї неоднакові в різних суспільствах і залежать як від рівня соціально-економічного розвитку, так і від особливостей культурного символізму.

Дитинство не є універсальною категорією: специфіка і зміст світу дитинства зумовлені культурою дорослих. Так, культурологічний аналіз засвідчує, що кожна суспільно-економічна формація породжує відповідну стратегію виховання, яка ґрунтується на моральних, релігійних, соціальних засадах суспільства, що визначають пріоритетність дисциплінуючого і стримувального або, навпаки, активізуючого педагогічного впливу на ініціативу і творчість дитини. На думку Е. Голдфранка, можливі й численні проміжні варіанти; відтак виокремлюють чотири типи суспільств:

- суспільства, яким властива слабка дисципліна в ранньому і пізньому дитинстві;
- суспільства, що відзначаються суворою дисципліною у ранньому і пізньому дитинстві;
- суспільства, у яких на етапі раннього дитинства дисципліна сувора, пізнього – слабка;
- суспільства, у яких раннє дитинство характеризує слабка дисципліна, пізнє – сувора⁷⁴.

Відтак європейську модель виховання І. Кон відніс до третього типу, якому характерне суворе дисциплінуюче виховання у ранньому дитинстві та поступове послаблення зовнішнього контролю в міру розвитку дитини. Ці міркування ілюструються порівнянням із станом виховання у первісному суспільстві, де невеликі племена, будучи змушені протистояти грізним силам природи, турбувалися про те, щоб діти володіли необхідними для виживання навичками і формами поведінки. Не практикувались тоді фізичні покарання

⁷⁴ Кон І. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003.

дітей, поведінку регламентували спільні з дорослими табу, а виховувались діти на безпосередніх реакціях дорослих на їхні вчинки.

Д. Фельдштейн вказує на те, що як особливий феномен дитинство історичне за своєю суттю. На певних етапах історичного розвитку воно мало різний зміст і структуру, при цьому різняться й ставлення дорослих до дитинства (Ю. Аркін, Дж. Вайян, Д. Ельконін, М. Косвен, М. Міклухо-Маклай, Л. Штернбегр та ін.).

Дитинство як своєрідне явище соціального світу, на думку Д. Фельдштейна, має свої характеристики. Функціонально дитинство розглядається як об'єктивно необхідний стан у динамічній системі суспільства, стан процесу дозрівання підростаючого покоління і підготовки до відтворення майбутнього суспільства. У змістовному визначенні – це процес постійного фізичного росту, накопичення психічних новоутворень, освоєння соціального простору, рефлексії всіх стосунків у цьому просторі, визначення в ньому себе, власної самоорганізації, що відбувається у контактах дитини з дорослими та іншими дітьми, дорослою спільнотою в цілому, які постійно розширюються і ускладнюються. Сутнісно дитинство є характерною формою прояву, особливим станом соціального розвитку⁷⁵.

Таким чином, дитинство носить конкретно-історичний характер і має свою історію розвитку. Причини спрощеного наукового розуміння дитинства як біологічного стану вчені вбачають у відсутності історичного підходу до розгляду дитинства. Нині сьогодні мова йде про унікальність дитячого віку в житті кожної людини, його самоцінність.

Питання для самоконтролю

1. З яким моментом соціогенезу пов'язують виникнення дитинства?
2. Чим характеризується нав'язливий стиль ставлення до дітей в епоху Просвітництва?
3. Яке головне завдання соціалізуючого стилю виховання?
4. Доберіть приклади з літератури, які б характеризували певний стиль виховання за Л. Демозом.
5. Розкрийте основний зміст концепції історичних формацій дитинства В. Кудрявцева.
6. Охарактеризуйте типи суспільств щодо пріоритетності дисциплінуючого чи активізуючого педагогічного впливу на дитину.

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ ПРО ДИТИНСТВО НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Центральним компонентом поняття дитинства як соціального інституту є уявлення про те, як слід виховувати дітей. Якщо такі уявлення мають місце, то існує й поняття «дитинство».

Може видатися дивним, що майже всі міфології і релігії, розповідаючи про походження людини, говорять про появу або створення відразу дорослої людини. Хоча перед очима у всіх творців і переповідачів міфів завжди були діти. Чому? Чи діти не могли вважатися людьми? Однак архетип немовляти, божественної дитини, священної дитини притаманний багатьом традиціям: тут

⁷⁵ Фельдштейн Д. И. Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития / Д. И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 4.

можна згадати Лао-цзи (стара дитина), слова Христа про дітей, Дитя Ніцше, архетип немовляти у Юнга, уявлення Берна про Батька, Дитину і Дорослого. Міфи про народження і дитинство героя існують майже в усіх релігіях.

Як вже зазначалося, дитинство – історичне завоювання людства, ставлення до нього різнилося впродовж розвитку людського суспільства.

Дитинство в архаїчних культурах не сприймалось як самостійний і цінний стан, але в багатьох своїх проявах ці культури були досить близькі дитячому світосприйняттю і мисленню. Персонажами міфів дуже рідко є діти, іноді описується дитинство богів і героїв, які відразу ж починають здійснювати подвиги (наприклад, Геракл). З іншого боку, хоча людина створена дорослою, однак, перебуваючи в раю, вона фактично є дитиною, щодо бога/богів займає фундаментальну позицію дитини.

У первісному суспільстві всі діти виховувались однаково. З самого раннього віку вони включались у життя і діяльність дорослих – брали участь у добуванні їжі – збирали їстівні рослини, плоди. Разом зі старшими членами общини і під їх керівництвом діти і підлітки набували необхідні життєві, трудові уміння і навички. Спостерігалась певна відмінність у вихованні хлопчиків і дівчаток. Хлопчики з чоловіками брали участь у полюванні та рибальстві, навчалися боротьбі, стрільбі з лука; дівчатка допомагали жінкам готувати їжу, робити одяг, посуд. Діти були учасниками общинних свят, у тому числі обрядових ігор, жертвоприношення.

У багатьох архаїчних суспільствах був поширеним інфантицид (дитиновбивство), тісно пов'язаний із дефіцитом засобів до існування. Первісні батьки могли принести дітей у жертву або самі їх з'їсти. За підрахунками етнографів, що ґрунтуються на даних про 99 суспільств, імовірність інфантициду в суспільствах мисливців, збирачів і рибалок майже в 7 разів була вища, ніж у скотарських і землеробних племен. Осілий спосіб життя і надійніша харчова база знижує статистичну ймовірність інфантициду, який практикується тепер в основному за «якісними» ознаками. Убивали, головним чином, немовлят, яких вважали фізично або соціально неповноцінними, за ритуальним переконанням (наприклад, близнюків) тощо.

Амбівалентність, двояке ставлення до дітей є нормою для первісного суспільства. Наприклад, соціальні норми австралійських аборигенів, як зазначає О. Артемова, не ставлять жорстких рамок інфантициду. На відміну від убивства дорослого, убивство дитини не вважається таким злочином, у покаранні якого зацікавлене все суспільство. Похоронний обряд дитини зводився до мінімуму або зовсім був відсутнім. Разом з тим мати дітей вважалось почесним, і не лише батьки й близькі родичі, але й інші дорослі члени суспільства зазвичай лагідні й уважні до дітей⁷⁶.

У період переходу від родоплемінного ладу до полісного сформувалися всі соціально-економічні передумови для бурхливого розвитку філософії, науки і літератури. У часи «культурного перевороту» змінюється ставлення до людини, до її місця в макрокосмосі, закладаються основи античної антропології в цілому. У рамках цих процесів формується грецьке бачення дитини, її

⁷⁶ Артёмова О. Ю. Личность и социальные нормы в раннепервобытной общине по австралийским этнографическим данным / О. Ю. Артёмова. – М., 1987.

особливостей, поглядів на виховання дітей, які значно відрізняються від пізньопервіснообщинних, так і давньосхідних виховних традицій. Так, у VI-IV ст. відбувалося становлення античної концепції дитинства.

На думку С. Білецької, повний аналіз концепції дитинства можливий тільки в контексті характеристики особливостей античної родини в цілому. Дві «моделі» античного суспільства – спартанська і афінська різнилися своїм ставленням до сім'ї, а також ставленням до дітей, маючи різні погляди на виховання дітей. Спартанська жінка, у порівнянні з афінською, мала вищий соціальний статус, однак становище грекинь у цілому біло безправним, що безперечно, стало одним із чинників, які вплинули на специфіку двох виховних систем⁷⁷.

Слід зауважити, що навіть таке розвинуте суспільство, як античне, було досить винахідливим у своїй «турботі» про дітей. Дослідники (Л. Демоз, Л. Модзалевський, В. Френч) стверджують, що в цілому ставлення до дитини в епоху античності було незначним. Підтвердженням слугують дані про загальнопоширену практику вбивства немовлят.

Як вказує Л. Демоз, дітовбивство в античності було досить буденною та загальноприйнятною справою. Дітей викидали в річку, в купу багнюки, на смітник, сажали в глечик, щоб заморити голодом, залишали на узбіччі дороги «на поталу птахам і диким звірям» (Еврипід).

Дитину, яка не була досконалою за формою і розмірами, дуже мало або дуже багато кричала або за будь-якими ознаками не відповідала опису в гінекологічному трактаті «Як визначити, чи варто виховувати новонародженого», як правило, вбивали. Однак першій дитині в сім'ї зазвичай зберігали життя, особливо якщо це був хлопчик. У результаті чоловіків було набагато більше, ніж жінок.

Відомі представники античності вважали, що вони можуть вирішувати, які діти мають право на життя, а які ні. Зокрема, Арістотель вважав цілком справедливим і розумним закон, що жодну дитину-інваліда не слід годувати, а Сенека думав розумним топити слабких і потворних немовлят. Цицерон закликав, що смерть дитини слід сприймати зі спокійною душею.

Таким чином, можна дійти висновку, що маленькі діти не викликали у античних авторів почуття захоплення, їх просто не помічали. Дитина розглядалася як нижча істота, вона в буквальному значенні слова належить батькам, нарівні з іншою власністю. Плутарх у «Життєписах», згадуючи про прірву біля Тайгета, куди спартанці скидали слабких і потворних немовлят, писав: «У їхніх очах життя немовляти було марним його самому і державі, якщо воно було слабким, кволим тілом при народженні»⁷⁸.

У дослідників епохи античності існує декілька поглядів на причини розповсюдження ганебної практики дітовбивства. По-перше, народження дитини, ще не давало дитині жодного законного статусу. По-друге, дітовбивство не мало ніякого відношення до контролю за народжуваністю, оскільки античні родини мали необхідні уявлення про аборти й різні методи контрацепції, засновані на траволікуванні. По-третє, дівчаток позбувалися

⁷⁷ Білецька С. Особливості античної концепції дитинства / С. Білецька // Шлях освіти – 2008. – № 5. – С. 42.

⁷⁸ Там само. – С. 42–47.

значно частіше, ніж хлопчиків (у Стародавній Греції на 400 хлопчиків припадало 100 дівчаток)⁷⁹.

Визнаючи той факт, що дітовбивство було поширеним явищем, слід зауважити, що діти Стародавньої Аттики вмирали й природньою смертю через побутові умови й стан медицини.

Таким чином, можна виокремити декілька причин поширення явища інфантициду:

1. Контроль рівня населення в часи стихійних або суспільних бід (голоду, війни, епідемії).

2. Особливі характеристики новонароджених: інвалідність, хвороба, близнюки.

3. Укріплення традиційного уявлення про більшу цінність чоловіків.

4. Інфантицид з'явився в результаті порушення суспільних норм і правил, наприклад, подружніх зрад, неофіційних зв'язків. У Давній Греції і Давньому Римі дитина не має значимості для суспільства і для батьків, часто вона розглядається лише як небажаний результат статевих стосунків.

5. Здійснення ритуалу. Ритуальне дітовбивство підвищувало соціальний статус батьків і родичів убитих дітей.

Отже, інфантицид був досить розповсюдженим, не засуджувався громадськістю і не карався законом. Лише з поширенням християнства поступово почало змінюватись ставлення до дітей. Права повністю розпоряджатися життям і смертю дітей було позбавлено батьків лише в кінці IV ст. н.е., близько 390 року. Інфантицид почали вважати злочином лише при імператорі Костянтині в 318 році, а до людиновбивства він був прирівняний лише в 374 році.

Однак заборона дітовбивства ще не означала визнанням за дитиною права на любов, тим більше автономне існування.

Як стверджують фахівці з античного дитинства, поряд з убивством поширення набула практика підкидання. У праці Л. Модзалевського знаходимо опис ритуалу, що здійснювався невдовзі після пологів: новонародженого клали до ніг батька, а він був вільний підняти дитину чи ні. Взявши дитину на руки, чоловік визнавав свою відповідальність за неї. Якщо ж немовля залишалося лежати на підлозі, це означало, що його не визнавали, й дитину чекала доля підкидька⁸⁰. Підкидання не вважалося вбивством, тому що до немовляти більшою мірою ставилися як до ненародженого плода, а не як до повноцінної людини. Практика підкидання проводилася у такий спосіб, щоб дитина була кимось знайдена і вихована. Так, при дитині лишали дані про її народження. Поклавши немовля на поріг храму, батьки ніби доручали його волі богів⁸¹.

Існувала ще одна практика – продаж дітей у рабство або передавання їх під заставу. Добре задокументованим є факт, що діти античності жили в атмосфері сексуальних образ. За твердженням Л. Демоза «дитячі публічні

⁷⁹ Білецька С. Особливості античної концепції дитинства / С. Білецька // Шлях освіти – 2008. – № 5. – С. 44.

⁸⁰ Модзалевский Л. Н. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших до наших времен. Ч.1 / Л. Н. Модзалевский; науч.ред., вступ.ст. и предмет. указат. М. В. Захарченко. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 129.

⁸¹ Білецька С. Особливості античної концепції дитинства / С. Білецька // Шлях освіти – 2008. – № 5. – С. 44.

будинки, секс-раби, хлопчики на прокат – усі ці послуги пишно процвітали в кожному античному місті. Не були рідкістю й хлопчики-дружини»⁸².

Поряд з негативною практикою дітовбивства і знуцання над дітьми, слід сказати, що діти в домі були бажаними, хоча й іноді батьківська мотивація могла бути меркантильною: син розглядався як продовжувач роду, дочка потрібна для того, щоб з часом доглядати за старими батьками⁸³.

Закони виховання дітей приписують засновнику Рима Ромулу і Спарти Лікургу. У мілітаризованій Спарті діти були власністю держави. Контроль держави починався з перших днів життя дитини. Новонароджені піддавалися огляду в спеціальному місці (лесха) старшими членами общини і лише здорові діти передавалися на виховання в сім'ю. Кволих дітей або кидали в ущелину (за Плутархом), або викидали на смітник («покидьки»), принаймні вони росли поза спартанською общиною. Здорові діти до 7 років залишалися у сім'ї. З 7 до 20 років вони виховувалися ізольовано від сім'ї в підібраних за віком групах. Хлопчиків і дівчаток виховували майже однаково. Вони отримували військово-фізичну підготовку. Основні вимоги – субординація і підкорення старшим. У Греції вперше почали поділяти плинність життя на різні періоди (зміна зубів до 7 років, статеве дозрівання – починаючи з 14 років; поява бороди до 21 року і т.д.).

У демократичному місті-державі Афіни діти і молодь отримували більшу свободу дій. Діти і молоді люди, переважно чоловічої статі, були звільнені від роботи, займалися освітою, вивчали мистецтво, грали в спортивні ігри і могли розвивати нові ідеї, до яких дорослі ставилися поблажливо.

Історикам мало що відомо про життя суспільства протягом довгого часу після падіння Римської імперії. Недостатньо відомостей про початок середньовіччя. На думку С. Білецької, аналізуючи дитинство середньовіччя, насамперед слід зазначити, що для людини того часу особа, сім'я і пов'язане з нею приватне життя мали другорядне значення, все існування набувало публічного характеру. Саме тому історики культури особистість тих часів називають корпоративною. Без усякого інтересу епоха середньовіччя сприймала невід'ємний атрибут сімейного життя – дітей.

Не випадково у цей час збереглося багато античних підходів, які мали антипедоцентричну спрямованість. Так, християнство спробувало боротися з практикою відкритого вбивства новонароджених, що було популярним в епоху античності. А ось звичай підкидання дітей поширювався й надалі, тільки форми його трохи видозмінилися: дітей продавали, збували годувальницям⁸⁴.

Хлопчики могли отримувати освіту в монастирях, парафіяльних школах. У середні віки міська культура, що склалася переважно на основі торгових поселень, стає головною передумовою для виникнення особливо дитячої стадії в житті людини, правда відмінної, в залежності від соціального становища. Спеціалізація в галузі ремесел вимагала продовження терміну навчання; лицарство також вимагало тривалої, досить різноманітної підготовки. Життя

⁸² Демоз Л. Психоистория. Классики психологи XX века / Л. Демоз. – Ростов-н/Д: Феникс, 2000. – С. 44.

⁸³ Білецька С. Особливості античної концепції дитинства / С. Білецька // Шлях освіти – 2008. – № 5. – С. 45.

⁸⁴ Білецька С. Дитинство епохи середньовіччя: становлення християнського сприйняття / С. Білецька // Шлях освіти. – 2009. – С. 36.

нижчих верств населення не залишало місця для дитинства.

Ідентифікація дитини з культурою суспільства здійснюється відповідно до соціального статусу сім'ї, належності дитини до тієї чи іншої верстви.

Дуже маленька дитина не бралася до уваги, оскільки вона могла померти. У Мольєра у «Вдаваному хворому» у Аргана дві дочки, одна – на виданні, інша – тільки починає говорити. Він погрожує віддати старшу в монастир, якщо та не відмовиться від свого любовного захоплення. Брат Аргана йому говорить так: «Поясніть мені, братику, як це Ви, з Вашим багатством, маючи лише одну дочку – тому що маленьку Луїзон я не рахую – як це Вам спало на думку віддати її в монастир». М. Монтень зізнається: «Я втратив двох чи трьох дітей, коли вони були в грудному віці. Мені було шкода їх, однак я не сильно ремствував». Однак, як тільки дитина виходила з вікового періоду високої смертності, вона відразу змішувалася з дорослими. Слова Монтеня і Мольєра свідчать про живучість архаїчного ставлення до дитинства. Справа починає змінюватися на краще, мистецтво намагається виразити особистість, яку вже визнають в дитині, особливості дитячого віку набувають поетичний і щоденний смисл. Починаючи з XIII ст., у літературі, мистецтві все частіше згадуються діти й обговорюються питання їх освіти. Лише в Середньовіччі з'являються живописні сюжети з зображенням дітей і вперше з'являється дитячий костюм. Ця спеціалізація костюму, а зовнішні форми одягу мали дуже велике значення в суспільстві, свідчить про зміну ставлення до дітей.

Епоха Відродження характеризується подвійним ставленням до дитини. На початку епохи дитина і сім'я не мають повного визнання сучасників. Наприклад, для Петрарки діти є джерелом неспокою, тягарем, що ускладнює життя. Правда, це лише один із представників культури раннього Відродження, який дав подібну оцінку дітям.

В епоху раннього Відродження дитина визнається в якості високої цінності. Явище народження дитини пов'язане, перш за все, з обов'язком людини – перед природою, суспільством, самою собою і своєю родиною.

Прихильність до дитинства проникає і в соціальну політику цього періоду. У Європі будуються притулки для покинутих дітей. В епоху раннього Відродження підкидання дітей у притулки є головним способом позбавлення від небажаних дітей (інфантицид, а також регулювання народжуваності в цей час на Європу не розповсюджувалися)⁸⁵.

До середини епохи сприйняття дитини соціумом дещо змінюється. Вказується на те, що діти приносять радість. Поступово відношення до дитини починає включати в себе як складову чуттєвий компонент, чого не було раніше.

Еразм Роттердамський відмічав, що дитина є цінністю, дорожче якої у людини немає. Обов'язок людини народити і виховати дитину. Він критикує одностороннє ставлення до дитини, коли батьки прагнуть бачити дітей лише фізично повноцінними, забуваючи духовно і душевно розвивати дитину. Якщо фізичного дітовбивства у цю епоху немає, то існувала загроза так званого морального, духовного інфантициду⁸⁶.

⁸⁵ Ревякина Н. В. Гуманистическое воспитание в Италии XIV-XV веках / Н.В.Ревякина. – Иваново, 1993. – 259с.

⁸⁶ Эразм Роттердамский. О воспитании детей / Эразм Роттердамский // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV–XVII вв.) / Сост. Н. В. Ревякина,

В епоху пізнього Відродження (2 пол. XVI – поч. XVII ст.) цінність дитини зростає. Уже цінується не дитина будь-якого віку, як раніше, а доросліша, яка ніби заслуговує на позитивне ставлення до себе дорослих завдяки певним особистісним якостям.

Смерть дитини в цей час розглядається як цілком нормальне явище, що не викликає сильних негативних емоцій у батьків.

Позбавлення від дітей стає жорстокішим. Якщо раннє Відродження в якості засобу позбавлення практикувало підкидання дітей до сирітських притулків, то пізнє Відродження активно практикує спосіб регулювання народжуваності.

Резюмуючи, зазначимо, що ставлення дорослих доби Відродження до дитини впродовж епохи було неоднозначним⁸⁷.

З переходом до капіталізму в результаті виникнення буржуазної сім'ї і зародження навчання дитинство окреслюється більш чітко. Сучасні уявлення про сім'ю і дитинство починають формуватися до кінця XVIII ст. (*раніше сім'я означала всю рідню, або тих, хто жив під одним дахом, незалежно від ступеня родинності*). Межа між дитиною і дорослим стала досить відчутною. Поняття дитинства як спільної для всіх людей фази розвитку вперше сформульовано педагогікою епохи Просвітництва, в першу чергу Ж.-Ж. Руссо. Дитинство ідеалізується як етап життя, на якому ще не виникло відчуження людини, на відміну від норм, пануючих у суспільстві. Виховання повинно підготувати дитину до контакту з соціальною дійсністю, формування і розвиток дітей гарантують оновлення суспільства. На думку Ж.-Ж. Руссо, суспільство псує людину, тому дитинство слід оберігати від його згубного впливу. Людина має прожити своє дитинство в самотності, лише тоді життя буде повноцінним. У цю епоху акцент робиться на моделюванні дитиною соціальних ситуацій. Педагог докоряє своїм сучасникам, що вони «дитинства не знають: при тих хибних поняттях, які мають про нього, чим далі йдуть, тим більше помиляються. Вони постійно шукають в дитині дорослого, не думаючи про те, ким вона буває раніше, ніж стане дорослою»⁸⁸. Ж.-Ж. Руссо вважав, що дитина має право на дитинство, тому навчання слід починати з 12 років. Педагог зробив спробу виділити основні періоди в розвитку людини від народження до повноліття, окресливши завдання виховання для кожного періоду.

Водночас в епоху Просвітництва змінюються погляди на людину, з'являється нав'язливий стиль ставлення до дітей, визнання за дитинством автономності, а також розмежування світу дітей і світу дорослих.

У другій половині XIX – першій половині XX ст. зростає інтерес до внутрішнього світу дитини. З'являються окремі розвідки і студії зарубіжних учених щодо дитинства Англії (Г. Спенсер, Е. Тейлор), Франція (Ш. Летурно, Д. Фрезер), Німеччини (Е. Вестермарк, Г. Глоос) та ін. З розвитком урбанізації й індустріалізації дитинство стає універсальним феноменом, що охоплює всі

О. Ф. Кудрявцева. – М., 1999. – С. 246–296.

⁸⁷ Веджо М. О воспитании детей и об их достойных нравах // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.) / Сост. Н. В. Ревякина, О. Ф. Кудрявцева. – М., 1999. – С. 199–214.

⁸⁸ Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: В 2-х т. / Ж.-Ж. Руссо; Под ред. Г. Н. Джибладзе. – М.: Педагогика, 1981. – Т.1. – С. 22.

верстви населення. Статус дитини, що був привілеєм хлопчиків, рівною мірою розповсюджується й на дівчаток, які до цього, незалежно від соціальної належності, з раннього дитинства залучалися до хатньої роботи і сімейних обов'язків.

Еволюція змісту і методів соціалізації дітей тісно пов'язана зі зміною соціально-економічної структури і форм суспільної діяльності людей. Тут є свої спільні закономірності і константи. У міру ускладнення і збагачення культури об'єм тих знань, умінь і навичок, що передається із покоління в покоління збільшується, а самі форми їхньої передачі диференціюються і спеціалізуються. Якщо на ранніх стадіях суспільного розвитку переважає безпосереднє практичне включення дітей у діяльність дорослих, то в подальшому все більшого значення набуває систематичне навчання, що може протягом якогось терміну бути зовсім не пов'язаним із виробничою працею. Іншими словами, підготовка до життя відокремлюється від практичної участі в ньому.

Лише в ХХ столітті дитинство розглядається нарівні з дорослим станом. Відбувся прорив у ставленні до дитини і визнанні значимості і цінності дитинства. Від вихователя вже вимагається повага до особистості дитини, а процес виховання розглядається як співробітництво.

Підкреслюється необхідність дитинства, взаємозалежність, взаємне визначення і обмеження дитинства і дорослості. Однак мислення залишається в рамках бінарної опозиції «дитинство-дорослість». Їх принципова протилежність не може бути усунена в рамках модерністської парадигми.

Друга половина ХХ ст. пов'язана з усвідомлення самоцінності дитинства. Майже ніхто (принаймні у відкритій формі) не прагне впізнавати в дитині маленького дорослого або навіть маленького школяра.

В епоху постсучасності відбувається не лише реабілітація дитинства, але й радикальна його переоцінка. Для постмодернізму характерний інтерес до багатьох феноменів людського буття, що можуть бути співвіднесені з дитинством: гри, свят, сміху і до дитячості самої по собі. Визнається самодостатність, самоцінність дитинства. Дитинство – це самостійний феномен, природний стан людини. І, можливо, він більш фундаментальний і справжній, ніж дорослість, так як прискорене в самій основі буття людини.

Визнання самостійності дитинства вимагає пошуку нових шляхів виховання дітей, одним з яких є гуманістичне виховання. Відбувається перехід від загальноохвальної тенденції до розробки методології та технології гуманістичного виховання.

Отже, дитинство «пройшло» у своєму розвитку довгий шлях, за влучним висловом Нейла Постмана, – «від інфантициду (дітовбивства) до сентиментального дітоцентризму, воно істотно змінило свій статус у суспільстві».

Питання для самоконтролю

1. З яким історичним періодом пов'язано виникнення нового образу дитинства та одночасне зростання інтересу до дитини у всіх сферах культури?
2. Назвіть причини інфантициду, що існував в епоху античності.
3. Розкрийте зміст античної концепції дитинства.
4. Проаналізуйте особливості ставлення до дітей в епоху Середньовіччя.
5. Визначте відмінності у ставленні до дитинства в різні періоди епохи

Відродження.

6. Схарактеризуйте особливості сучасного сприйняття дитинства.

ЕТНОПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДИТИНСТВА

Проблема історії дитинства – одна з найбільш складних в етнографії дитинства, оскільки у цій галузі неможливо проводити жодних спостережень та експериментів. Етнографам добре відомо, що пам'яток культури, які стосуються дітей, досить мало.

Теоретичні питання щодо історичного походження періодів дитинства було розроблено в працях П. Блонського, Л. Виготського, Д. Ельконіна. Вчені історично поняття дитинства пов'язують не з біологічним станом незрілості, а з певним соціальним статусом, правами і обов'язками, які притаманні цьому періоду життя, сукупністю доступних видів і форм діяльності. Багато цікавих фактів для підтвердження цієї ідеї було зібрано французьким демографом і істориком Ф. Арієсом. Завдяки його роботам значно посилився інтерес до історії дитинства в зарубіжній психології. Дослідження історії дитинства Ф. Арієса визнані класичними, вони присвячені проблемі усвідомлення дитинства як соціально-культурного феномена, еволюції дитячого одягу, ігор та розваг. Ним зроблений аналіз поняття «дитинство», яке набувало різного змісту, певних відмінностей у різні епохи.

Ф. Арієса цікавило, як у ході історії в свідомості художників, письменників і вчених формувались поняття і образи дитинства. У результаті досліджень в галузі зображувального мистецтва він дійшов висновку, що до XIII ст. мистецтво не зверталось до дітей, художники навіть не робили спроб їх малювати. Дитячі образи в живописі XIII ст. зустрічаються лише в релігійно-алегоричних сюжетах. *Це ангели, немовля Ісус і оголена дитина як символ душі померлого.* Зображення реальних дітей довго було відсутнє в живописі. У тих поодиноких випадках, коли у творах мистецтва з'являлися діти, вони нагадували маленьких дорослих. Адже знання про особливості і природу дитинства були відсутні. Дослідник вважав, що не слід плутати сприйняття дитинства з любов'ю до дітей. Сприйняття дитинства відповідає усвідомленню цього періоду життя, того, що відрізняє дітей від дорослих, нехай навіть і молодого віку⁸⁹. Подібного усвідомлення не існувало століттями. Як тільки дитина виходила з-під постійної опіки матері або няні, вона опинялася в колі дорослих, і до неї ставилися так само серйозно. *Слово «дитина» тривалий час не виражалось в тому значенні, яке надається йому сьогодні. Воно не мало чіткого мовного значення, в різних мовах вживалось в значенні – «хлопець». Наприклад, в середньовічній Німеччині слово «дитина» виступало синонімом поняття «дурень», оскільки в суспільстві панувала думка, що дитинство є швидкоплинним періодом, а тому малоцінним.*

Байдужість щодо дитинства, вважає Ф. Арієс, була наслідком тогочасної демографічної ситуації, яка відрізнялась високим рівнем народжуваності і смертності дітей, сприймалась всіма верствами суспільства як цілком природне явище.

⁸⁹ Побірченко Н. С. Образи дитинства в творчій спадщині українських громадівців (друга половина XIX ст.). / Н. С. Побірченко. – Київ: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – С. 3.

Ознакою подолання байдужості до дитинства, на думку французького демографа, слугує поява в XVI ст. портретів померлих дітей. Відтепер їхня смерть переживалась як справжня втрата і не зовсім природне явище. Така ситуація, судячи з живопису, змінюється не раніше XVII ст., коли вперше на полотнах художників починають з'являтися портрети реальних дітей впливових вельмож і правителів. Важливим символом зміни ставлення до дитинства слугує, на думку вченого, поява дитячого одягу, який в середні віки нічим не відрізнявся від одягу дорослих тих суспільних верств, до яких належала дитина. Лише у XVI–XVII ст. з'являється дитячий одяг, який до 4 років був однаковим для дівчаток і хлопчиків – платтячко.

Аналізуючи дитячий одяг на основі творів живопису та літературних джерел, Ф. Арієс виділив *три тенденції в еволюції дитячого одягу*:

- 1) фемінізація – костюм для хлопчиків повторює деталі жіночого одягу;
- 2) архаїзація – одяг дітей відстає від дорослої моди і багато в чому повторює їхній костюм минулої епохи;
- 3) використання для дітей вищих верств звичайного одягу дорослих нижчих верств населення.

На думку Ф. Арієса, поступова зміна ставлення до дитячого світу стала доказом зміни ставлення суспільства до дитини в цілому. Дитина починає займати важливе місце в житті дорослих.

У художніх творах різних жанрів періоди людського життя зображувались по-різному. Діти дошкільного віку – з іграшками, школярі-хлопчики – з книгами в руках, дівчатка – за плетінням тощо. Отже, на основі досліджень учений дійшов висновку, що історично поняття «дитинство» пов'язане не з біологічним станом незрілості, а з певним соціальним статусом⁹⁰.

Дослідження Ф. Арієса починається з Середньовіччя, адже в той час в живописі з'являються сюжети з зображенням дітей. Але турбота про дітей, ідея виховання, як відомо, виникла задовго до середніх віків. Уже в Аристотеля зустрічаються думки, присвячені дітям. До того ж Ф. Арієс обмежився вивченням дитинства лише європейської дитини з вищих верств населення і розглядав історію дитинства поза зв'язком із соціально-економічним рівнем розвитку суспільства.

На основі документальних джерел Ф. Арієс описує зміст дитинства знатних осіб. Так, дитячі заняття Людовика XIII (поч. XVII ст.) можуть слугувати для цього яскравим прикладом. У півтора року Людовик XIII грає на скрипці й одночасно співає. (Музиці і танцям дітей знатних родин навчали з самого раннього віку). Це Луї робить ще до того, як його увагу приваблює дерев'яна конячка, млин, дзига (іграшки, які дарувались дітям того часу). У три роки Людовик XIII вперше брав участь у святкуванні Різдва 1604 року, з цього віку він почав учитися читати, а в чотири роки вмів писати. У п'ять – грав з ляльками і в карти, а в шість років – в шахи і в теніс. Товаришами в іграх у Людовика XIII були пажі і солдати. З ними Луї грав у хованки й інші ігри. У шість років Людовик XIII вправлявся у відгадуванні загадок і шарад. У сім років все змінилося. Дитячий одяг був залишений, і виховання набуло

⁹⁰ Кошелева О. Е. История детства: опыт зарубежной историографии / О. Е. Кошелева // Педагогика. – 1996. – №3. – С. 81–87.

чоловічого характеру. Він починає навчатися мистецтву мисливства, стрільби, азартним іграм і верховій їзді. З цього часу йому читають літературу педагогічного і моралістичного змісту. Він починає відвідувати театр і бере участь у колективних іграх спільно з дорослими.

Але можна навести багато інших прикладів дитинства. Один з них взятий з ХХ ст. Це опис подорожі Дугласа Локвуда вглиб пустелі Гібона (Західна Австралія) і його зустрічі з аборигенами племені пінтубі («поїдачів ящірок»). До 1957 р. жителі племені ніколи не бачили білої людини, їх контакти з сусідніми племенами були обмеженими, і завдяки цьому збереглися культура і спосіб життя людей кам'яного віку. Все їхнє життя проходило в пустелі, зосереджене на пошуку їжі та води. Жінки племені пін тубі, сильні і витривалі, могли годинами йти пустелею з тяжким вантажем пального на голові.

Дітей народжували, лежачи на піску, допомагаючи й співчуваючи одна одній. Вони не мали уявлень про гігієну, не знали навіть причини дітонародження. У них не було ніякого посуду, окрім дерев'яних ємностей для води. В таборі було ще два-три списи, декілька палок для викопування ям, жорна для помолу диких ягід і з півдесятка диких ящірок – їх єдині продовольчі запаси. На полювання всі ходили з дерев'яними списками.

Д. Локвуд дав аборигенам дзеркальце і гребінець, жінки спробували розчесати волосся зворотнім боком гребня. Але й після того, як гребінь був вкладений їм в руку правильно, він не влізав у волосся, яке потрібно було спочатку вимити, а для цього не вистачало води. Чоловіку вдалося розчесати свою бороду, жінки ж покидали подарунки на пісок і швидко про них забули.

Спали аборигени, лежачи на піску, без ковдр або інших покривал, притискаючись, щоб зігрітись, до двох собак дінго. Д. Локвуд пише, що дівчинка двох-трьох років під час їжі засовує собі в рот то величезні шматки перепічки, то шматочки м'яса маленької гуани, яку вона сама спекла в гарячому піску. Її молодша зведена сестра сиділа поруч у багнюці й розправлялась з банкою тушонки (із запасів експедиції), виймала м'ясо пальчиками. Наступного ранку Д. Локвуд оглянув банку. Вона була вилизана до блиску. Ще одне спостереження Д. Локвуда: «Перед світанком аборигени розклали багаття, щоб захиститися їх від холодних поривів вітру. При світлі вогнища я побачив, як маленька дівчинка, яка ще не вміла ходити, влаштувала для себе окреме багаття. Схиливши голову, вона роздмухувала вугілля, щоб вогонь перекинувся на гілки, зігрівши її. Дівчинка була без одягу і, напевно, страждала від холоду, однак не плакала. У таборі було троє маленьких дітей, але ми жодного разу не чули їх плачу».

Подібні спостереження дозволяють глибше проникнути в історію. У порівнянні з аналізом творів мистецтва, з фольклорними і лінгвістичними дослідженнями етнографічний матеріал дає важливі дані про історію розвитку дитинства.

Таким чином, Ф. Аріесом зібрано багато фактів для підтвердження ідеї про те, що сутність дитинства пов'язана не з біологічним станом незрілості, а з певним соціальним статусом і сукупністю доступних форм і видів діяльності. Учений дійшов висновку, що з розвитком суспільства змінюється й ставлення

до дітей. Дитинство – не просто природна універсальна фаза людського розвитку, а поняття, що має складний, неоднорідний у різні епохи соціальний і культурний зміст. Те, як суспільство сприймає і виховує своїх дітей – одна з головних характеристик культури в цілому, а зміни в цих установках можуть пояснити багато інших макросоціальних зрушень, наприклад, у складі сім'ї, – стверджує Ф. Аріес⁹¹.

У дослідженні Ф. Аріеса вектор розвитку дитинства спрямований від свободи до управління дитиною з боку сім'ї та освітніх закладів.

Соціокультурний підхід у дослідженні дитинства і дитячого розвитку запропонував У. Бронфенбреннер, автор відомої праці «Два світи дитинства: діти в США і СРСР»⁹².

Запропонована ним екологічна парадигма розвитку (від грец. *oikos* – дім, родина і *paradeigma* – зразок) – дослідницький підхід до аналізу розвитку дитини з урахуванням наступних сфер людської взаємодії: соціальної, сімейної, культурної, історичної.

Відповідно до цієї екологічної моделі, розвиток людини – це динамічний процес, що відбувається у двох напрямках. Людина, що росте і розвивається постійно відчуває вплив з боку різних елементів довкілля і разом з тим сама активно реструктурує своє багаторівневе життєве середовище. За У. Бронфенбреннером, екологічне середовище розвитку дитини складається з чотирьох ніби вкладених одна в одну систем, які зазвичай графічно зображають у вигляді концентричних кіл. Рівні цього середовища У. Бронфенбреннер називає мікросистемою (сім'я, дошкільний заклад, однолітки), мезосистемою (локальне середовище спілкування і проживання), екзосистемою (великі соціальні організації) і макросистемою (сукупність культурних звичаїв, цінностей, традицій, культури, що оточує дитину). Характерною особливістю його моделі є гнучкі прямі та зворотні зв'язки між цими чотирма системами, через які й здійснюється їх взаємодія.

Мікросистему, або перший рівень моделі, у будь-який період життя складають люди і об'єкти з безпосереднього оточення дитини. Саме цей рівень традиційно приваблює увагу психологів. Однак У. Бронфенбреннер ним не обмежується. Він вказує, що взаємозв'язками між двома або більше мікросистемами (наприклад, сім'ї і дошкільного закладу) утворюється другий рівень – мезосистема. Екзосистема стосується тих рівнів соціального середовища або громадських структур, які, перебуваючи поза сферою безпосереднього досвіду людини, тим не менше впливають на неї. Наприклад, підприємство, де працює мама дитини, може забезпечити гнучкий виробничий графік, що дозволить їй більше уваги приділяти вихованню і дотично вплине на розвиток дитини. Водночас можливість вільніше використовувати свій час і більше уваги приділяти вихованню буде сприяти душевній рівновазі матері та опосередковано впливатиме на підвищення ефективності її праці.

На відміну від інших рівнів, макросистема стосується не якогось оточення, а включає в себе життєві цінності, закони і традиції тієї культури, у якій живе людина. Наприклад, правила, відповідно до яких діти з затримками

⁹¹ Аріес Ф. Возрасты жизни. Философия и методология истории / Ф. Ариес. – М., 1977. – 312 с.

⁹² Бронфенбреннер У. Два мира детства: дети в США и СССР / У. Бронфенбреннер. – М.: Прогресс, 1976.

розвитку можуть навчатися в загальноосвітній школі, ймовірно, здійснюють суттєвий вплив на рівень освіти та соціальний розвиток цих дітей і їх «нормальних» однолітків. У свою чергу, успіх або неуспіх такого педагогічного починання може сприяти або, навпаки, завадити подальшим спробам інтегрувати відстаючих дітей у масову школу.

Хоча втручання, що підтримують і стимулюють хід розвитку, можуть здійснюватися на всіх чотирьох рівнях моделі, Бронфенбреннер вважав, що суттєву роль вони відіграють на рівні макросистеми. Це відбувається тому, що макросистема володіє здатністю впливати на всі інші рівні.

Останню книгу У. Бронфенбреннер назвав «Making Human Beings Human», що дослівно перекладається як «Олюднення людини». Саме до цього – допомогти дитині, що росте, стати справжньою людиною – учений прагнув усе життя.

Сучасна концепція екології людського розвитку підкреслює, що дитина, формально виступає як об'єкт виховання і навчання, в дійсності є суб'єктом цих процесів, активно впливаючи на інших його учасників, будь то батьки, педагоги чи соціальні інститути.

Екологія дитинства є складним, винятково широким інтегрованим поняттям. У прямому значенні – це створення сприятливих умов для повноцінного життя дитини в певному соціумі, регіоні. Тому цю проблему можна розглядати у різних аспектах: соціально-економічному, медичному, правовому, екологічному, педагогічному.

О. Савченко виокремлює такі положення, що окреслюють екологічно сприятливе середовище для виховання і розвитку дитячої особистості:

1. Збереження самоцінності дитинства.
2. Визнання неповторної індивідуальності дитячої особистості.
3. Емоційне благополуччя дітей.
4. Відсутність маніпулювання педагогами своєю владою над дітьми.
5. Гуманістичні цінності сучасних педагогічних систем⁹³.

На вивчення дитинства великий вплив здійснив психоаналіз. З. Фрейд, як відомо, виявив особливе значення дитячих вражень і раннього сексуального досвіду для подальшого життя людини.

Якщо соціологічно орієнтовані історії намагаються розкрити об'єктивні умови і передумови еволюції поняття дитинства і функціонування пов'язаних з ним соціальних інститутів, то «психологічна історія» апелює переважно до внутрішніх мотиваційних процесів, намагаючись «розшифрувати» їх посередництвом психоаналітичної інтерпретації біографічних даних, щоденників та інших особистих документів. Серед представників цього напрямку чимало відомих психіатрів і психоаналітиків, починаючи з Е. Еріксона, чия книга «Дитинство і суспільство» (1950) також важлива для становлення психологічної історії дитинства, як і книга Ф. Арієса «Дитина та сімейне життя за Старого режиму» (1960) – для історії соціальної. Е. Еріксон вказував, що сучасний психоаналіз займається вивченням его, під яким розуміється здатність людини об'єднувати особистий досвід і власну

⁹³ Савченко О. Екологія дитинства: В. О. Сухомлинський і сучасна початкова школа / О. Савченко // Початкова школа. – 2000. – № 11. – С. 1–4.

діяльність.

У своїх працях Е. Еріксон показав біосоціальну природу людської особистості, її залежність від суспільства і пристосованість до нього. Людина проходить через вісім криз, у результаті яких при їх успішному подоланні формується повноцінна особистість, адаптована до соціального життя. Перші три стадії відносяться до дитинства і підлітковості. Тут Еріксон розглядав важливу роль виховання і культурного оточення. Його погляди на проблеми юності і зрілості дали поштовх розвитку ідеї дитинства як перехідного періоду у житті людини на відміну від існуючого, що дитинство – це період неповторного формування особистості. Е. Еріксон стверджував, «що становлення особистості не закінчується у підлітковому віці, а розтягується на весь життєвий цикл» і, відповідно, «кожній стадії притаманні свої власні параметри розвитку, здатні набувати позитивного і негативного значення»⁹⁴. Людина хоча й формується в дитинстві, але не назавжди. Вона зберігає здатність змінюватися й надалі, на кожному етапі свого життя.

Аналіз дитячих ігор, проведений Е. Еріксоном, його спостереження за розвитком дітей у двох резерваціях американських індіанців, а також дослідження біографій відомих історичних осіб привели до створення концепції життєвого шляху особистості. Порівняння виховання дітей в індіанських племенах із вихованням білих американських дітей дозволило дійти висновку, що в кожній культурі є особливий стиль виховання дітей, який завжди приймається матір'ю як єдино правильний. Однак цей стиль визначається тим, що очікує від дитини суспільство (плем'я, клас або каста), в якому вона живе. Кожній стадії розвитку людини відповідають свої, властиві даному суспільству, очікування, які індивід може виправдати або не виправдати. З цих міркувань витікає ідея Е. Еріксона про групову й особисту ідентичність. Дитинство людини від народження до юності розглядається ним як тривалий, двадцятирічний період формування зрілої психосоціальної ідентичності, в результаті якого людина набуває суб'єктивного відчуття належності до своєї соціальної групи, розуміння тотожності і неповторності свого індивідуального буття.

М. Мід – американський антрополог, соціолог і етнограф, спеціаліст у галузі етнопсихології досліджувала процеси соціалізації дітей у різних культурах. Найвідоміша праця з означеної проблеми «Культура і світ дитинства» (1988). Об'єктом її вивчення були не сучасні, а традиційні суспільства, замкнена культура, що збереглася в окремих районах Полінезії і Латинської Америки. У книгах «Дорослішання на Самоа» (1928), «Як ростуть на Новій Гвінеї» (1930), «Стать і темперамент у трьох примітивних суспільствах» (1935) М. Мід описала особливості походження вікових криз (перш за все підліткової) у різних соціальних умовах, розвиток статевої ідентифікації у дітей, а також вплив дитячо-батьківських взаємин на інтелект й особистісні якості дитини. Доводячи провідну роль соціокультурних факторів у психічному розвитку дітей, Мід показала, що особливості статевого дозрівання, формування структури самопізнання, самооцінки залежать у першу чергу від

⁹⁴ Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон – СПб.: Леното. Аст., Фонд «Университетская книга», 1996. – С. 11.

культурних традицій народу, особливостей виховання і навчання дітей, домінуючого стилю спілкування в сім'ї.

М. Мід зробила вагомий внесок у розуміння людської культури і проблем соціалізації. Пов'язуючи міжпоколінні взаємини з темпом суспільного розвитку, вона виокремила в історії людства три типи культур:

- постфігуративний, діти вчаться головним чином у своїх предків;
- кофігуративний, діти й дорослі вчаться перш за все у рівних, ровесників;
- префігуративний, дорослі вчаться також у своїх дітей.

Такий поділ досить умовний, оскільки всі типи культур можуть співіснувати один з одним. Проте запропонований вченою підхід дає можливість представити історію дитинства більш повно й прослідкувати діалектику творчості на різних культурно-історичних етапах розвитку суспільства досить ґрунтовно.

Зупинимось більш детально на тих характерних ознаках, якими М. Мід наділила типи культур.

Постфігуративна культура відрізняється повільними і незначними змінами. У дітей у майбутньому будуть ті ж життєві події, які випали на долю їх батьків і прабатьків. За цього типу культури живі прадіди зустрічались досить рідко і порівняно небагато було дідів. Однак ті, хто довше всіх був живим свідком подій у цій культурі, слугували закінченим зразком життя, яким воно є.

Істотною рисою постфігуративних культур є постулат, який говорить, що стиль і образ життя, скільки б багато змін у ньому не відбувалось, залишається незмінним, одним і тим самим, знаходить своє вираження в кожній дії представника старшого покоління.

Старші володіють необхідними знаннями і навичками, які діти беззаперечно відтворюють. Ці знання і навички давались дитині настільки рано і так надійно, що в неї не виникало ніяких сумнівів у розумінні власної долі. Минуле сприймається як схема майбутнього. І лише вплив будь-якого зовнішнього потрясіння, на зразок природної катаклізму, іноземного вторгнення, могло змінити уклад життя.

Соціалізація дітей у постфігуративному суспільстві здійснювалась методами, виробленими культурою впродовж віків. Вони були придатними для переважної більшості, однак не для всіх дітей, народжених у цьому суспільстві. Відмінність між дітьми визначається за їх індивідуальними особливостями, причому самі ці особливості визначалися за певні універсальні категорії, які певною мірою можна застосувати до кожної дитини. Рішення, в яку групу зарахувати дитину приймається на все її життя до старості дуже рано і незалежно від того правильне воно чи неправильне ..

Динамізм соціального життя, зміни в матеріально-предметному середовищі, формах суспільного й індивідуального життя здійснюють вплив на процес передачі культури. Якщо раніше молоді покоління уважно вглядались у «дзеркало предків», то в соціально-культурній ситуації, що змінилася, ця модель перестає бути єдино правильною. Життя однолітків відбувається в змінених умовах, воно більше не нагадує старшим те, як вони жили раніше.

Глибокі зміни можуть настати через різні обставини як наслідок катастрофи, що знищила майже все населення, особливо старше покоління, що відіграє головну роль у керівництві суспільством; у результаті нових форм техніки, невідомих старшим, унаслідок імміграції або завоювання, коли дорослі прагнуть виховувати своїх дітей у дусі нових ідеалів, не усвідомлених ними ні в дитячому, ні в юнацькому віці; або ж у результаті революцій, що вводять нові стилі життя.

Так виникає *кофігуративна культура*, у якій основною моделлю поведінки стають сучасники, а не попередні покоління.

В усіх кофігуративних культурах старші за віком, як і раніше, залишаються панувати – саме вони визначають стиль кофігурації, встановлюють межі її проявів у поведінці молодих. Водночас для молодих поколінь дідів являє собою минуле, що залишилось позаду. Дивлячись на старше покоління, діти бачать у ньому людей, яких вони не хочуть наслідувати, і разом з тим тих людей, якими б вони стали за інших обставин, коли вплив старців позначався б і на них через батьків.

Ситуація, у якій має місце кофігурація, характеризується тим, що досвід молодшого покоління радикально відрізняється від досвіду батьків, дідів і інших старших представників тієї общини, до якої вони безпосередньо належать. Молодість, на думку М. Мід, сама повинна виробляти в себе нові стилі поведінки і слугувати взірцем для своїх однолітків.

Нову культурну спадщину можуть передавати дітям дорослі, які не є їх батьками, дідами. Часто доступ до всієї повноти внутрішнього життя тієї культури, до якої вони мають пристосуватися, дуже обмежений, а у їх батьків його взагалі немає. Однак спілкування з однолітками, можливість порівняти себе з ними дають дітям більш практичні моделі поведінки, аніж ті, що можуть запропонувати дорослі. Усвідомлюючи непридатність свого досвіду, батьки заохочують оволодіння новою мовою, звичаями, правилами поведінки, цінностями тощо.

Кофігуративна культура в силу соціально-економічних перетворень відкриває нові можливості для творчості. Причому не для окремих представників, а для цілих поколінь. У кофігуративній культурі все змінюється протягом не лише століть, але й десятиліть. Все наповнено новизною, несхожістю, що, в свою чергу, вимагає швидкості реагування підростаючого покоління на зміни, що відбуваються в суспільстві.

Слід зауважити, що кофігуративна культура при всіх своїх перевагах, актуальності, сучасності не позбавлена недоліків. Вона за своїми зв'язками синхронна, горизонтальна, цей параметр позбавляє її внутрішньої глибини, вкоріненості, стійкості. Найпростіша форма кофігуративної культури – нуклеарна сім'я, яка складається із двох поколінь, де старше покоління живе своїм замкнутим світом. Ізоляція старшого покоління приводить до зменшення їх впливу на молодших, послабленню зв'язків усередині всього родового клану. Виникають конфлікти між поколіннями батьків і дітей, які відстоюють свою систему цінностей, відбувається зіткнення репродуктивних і креативних тенденцій культури.

Разом з тим кофігуративна культура орієнтується на зміни в межах незмінного. Моральні і релігійні зміни, художні цінності, технічні новації, безумовно, вносять зміни в світ. Однак ці зміни, нехай і не приймаються у повному об'ємі, усе ж таки можуть бути зрозумілими старшим поколінням.

Прийдешнє майбутнє приведе до виникнення нової культурної форми, яку М. Мід називає *префігурацією*. Діти сьогодні стоять перед обличчям невідомого майбутнього, яким неможливо керувати, як це було раніше, здійснюючи зміни в одному поколінні за допомогою кофігурації в рамках стійкої, контрольованої старшими культури, що несе в собі багато постфігуративних елементів. Темпи змін у префігуративній культурі настільки швидкі, що порівнюючи майбутню ситуацію з міграцією, М. Мід робить висновок, що міграція в просторі (географічна) змінюється на міграцію в часі.

Винайдення комп'ютера; розщеплення атома; створення атомної і кисневої бомби; відкриття біохімії живої клітини; вирощування немовлят у пробірці і клонування; трансплантація людських органів; дослідження космосу і поверхні нашої планети; усвідомлення неминучості катастрофи при перенаселенні людьми планети Земля, забруднення природного середовища; об'єднання усіх частин світу авіацією і телебаченням; осмислення можливості неорганічних джерел енергії і синтетичних матеріалів – все це свідчить про виникнення нових механізмів зміни і передачі культури, механізмів, що принципово відрізняються від постфігуративних і кофігуративних.

Префігуративна культура, на думку М. Мід, характеризується змінами в плинному світі.

Аналізуючи минуле, вчена дійшла висновку, що раніше були істотні відмінності в знаннях і досвіді людей із різних класів, спеціалізованих груп, регіонів і країн. Культурні інновації повільними і непомітними. Молоді люди, які жили в окремих країнах і належали до певних класів, знали більше, ніж дорослі з інших країн і класів. Але завжди були дорослі, інформація і досвід яких перевершував досвід будь-якої, навіть самої обдарованої юної істоти.

Отже, нововведення в технологіях і формах соціальних інституцій неминуче ведуть до змін характеру культури загалом і культури дитинства зокрема.

Учені переконані, що дитина в процесі становлення й розвитку не лише відображає й засвоює культурний досвід попередніх поколінь, а й конструює свій культурний простір, своєрідну субкультуру, модифікуючи життєдіяльність під впливом певних культурно-історичних умов.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть галузі дослідження дитинства. Які галузі досліджень представляють вчені Ф. Арієс, М. Мід, Е. Еріксон, У. Бронфенбреннер?
2. Якого вченого прийнято вважати піонером сучасної історії дитинства?
3. У якому столітті на полотнах художників починають з'являтися перші портрети реальних дітей?
4. Розкрийте зміст концепції відомого американського соціального психолога У. Бронфенбреннера «Екологія людського розвитку».
5. Як Ви розумієте поняття «екологічне середовище»? Опишіть його складові.
6. Назвіть типи культур, запропоновані М. Мід. Дайте їхню характеристику.

ЕТНОПЕДАГОГІЧНА ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ДИТИНИ

Дитинство – період, що триває від народження до повної соціальної і, відповідно, психологічної зрілості, це період становлення дитини повноцінним членом людського суспільства. Однак тривалість дитинства в первісному суспільстві не тотожна тривалості дитинства в епоху Середньовіччя або в наші часи. Етапи дитинства людини – продукт історії, що піддається змінам, як і тисячі років тому. Відповідно не можна вивчати дитинство людини і його закони становлення поза розвитком людського суспільства в цілому і законів, що визначають його розвиток. Тривалість дитинства знаходиться в прямій залежності від рівня матеріальної і духовної культури суспільства.

Як правило, усі народи розрізняють етапи дитинства, дорослості (зрілості) і старості. Проте всередині цієї періодизації існує безліч варіацій. Різні культури виділяють неоднакову кількість «періодів життя».

Наприклад, чоловіки масаї мали в XIX ст. шість вікових етапів, тоді як чоловіки нуер знали лише два вікові етапи – хлопчиків і дорослих чоловіків, причому члени даних вікових класів символізуються відповідно як «сини» і «батьки». Зазначимо, що часто не збігається кількість вікових етапів у чоловіків і жінок. Це свідчить про те, що чоловічий і жіночий життєвий цикли символізують по-різному, і справа тут зовсім не у віці.

В історії педагогіки вважається, що першу спробу вікової періодизації онтогенезу людини здійснив Арістотель. За період поділу він взяв 7 років. Відповідно визначив зміст та обсяг освіти і виховання для кожної вікової групи. Перша вікова група об'єднувала дітей віком від 0 до 7 років. У цей період виховання дитини має відбуватися у сім'ї. Друга вікова група – від 7 до 14 років (до початку статевої зрілості). Обов'язковим для цього періоду було навчання у державних школах, прототипах сучасної початкової школи. До третьої вікової групи належали діти від початку статевої зрілості до 21 року. Основне завдання цього віку – здобути в школах середню освіту. Слід зауважити, що спроби вікової періодизації мали місце ще до Арістотеля, зокрема, в афінській та спартанській системах, у Платона. Сам Арістотель відзначає, що багато із стародавніх мислителів вік ділили на семиліття⁹⁵.

Важливий факт, що доводить умовність вікових меж і періодизації життєвого циклу, це залежність періодизації від властивої кожній культурі символіки чисел. Наприклад, греко-римська традиція, а пізніше і середньовічна Європа, священним числом вважали 7. Семирічна вікова періодизація витікала з античних космологічних уявлень про 7 планет, вважалося що доля людини пов'язана саме з цими планетами. Відповідно і життєвий цикл людини поділявся на 7–14–21 і т.д. років. Дитинство – період від народження до семи років, а людину цього віку називали дитиною. Рідше зустрічається ідея п'ятирічного циклу (у датчан і шведів). Окремі німецькі племена перевагу надають числу 6, у них життєвий цикл поділяється на шестирічні періоди: 6–12–18–24 і т.д. У африканського народу котоко «базовим» числом є 8, за їх віруванням цілісна людина – *ме* складається з 8 елементів, а життєвий цикл

⁹⁵ Арістотель. Сочинения: В 4-х т./ Арістотель. – Т. 1-4. – М.: Мысль, 1975–1984. – Т. 4.

ділиться на 8 стадій.

У результаті антропологічних досліджень М. Мід і Б. Маліновського з'ясовано, що не зважаючи на біологічну одноманітність людей, період дитинства у представників різних культур протікає зовсім неоднаково. Це дозволяє зробити висновок про велике значення соціокультурних факторів у переході до дорослого стану. Етапи дитинства людства – продукт історії, який постійно піддається змінам, відповідно дитинство, його зміст і тривалість змінювались зі зміною історичних епох. З огляду на це, не можна вивчати дитинство і закони його становлення поза розвитком людського суспільства і законів, що визначають його розвиток. Тривалість дитинства напряму залежить від рівня розвитку матеріальної і духовної культури суспільства.

У середньовічній Франції вікова термінологія, що здається чисто вербальною, розрізняє дитинство, отрочтво, молодість, юність, старість. Кожне з цих слів позначає певний період життя, але змістове навантаження, яке вони несуть сьогодні, було відсутнє в їх колишньому вживанні⁹⁶.

Періоди життя – улюблена тема середньовіччя. Зразком найбільш популярної та емоційно насиченої теми готичного мистецтва є астральна аналогія, що покладена в основу періодизації, що відповідає 12 знакам зодіаку. Календар етапів життя людини яскраво відображений у поемі XIII століття (J. Morawski): «Ось перед вами місяць січень, У нього два обличчя. Він дивиться у минуле й майбутнє. Так і дитина в перші шість років Нічого не варта, так як вона нічого не може. Але про неї треба добре піклуватися, Добре годувати її. Діти, забуті у дитинстві, погано ростуть, пізно стають повноцінними»⁹⁷.

У середньовіччі словом «дитя» називали людину 15 і навіть 24 років. Ф. Арієс зазначає: «Тривалий період дитинства, який відображений у мові повсякденного життя, був наслідком цілковитої неухважності до явищ біологічного порядку: ніхто не вважав статеве дозрівання за межу закінчення дитинства. Ідея дитинства була пов'язана з ідеєю залежності... Дитинство не закінчувалося до тих пір, доки не закінчувалася ця залежність»⁹⁸.

Українська етнопедагогіка накопичила значні психолого-педагогічні знання про вікові та індивідуальні особливості дітей і їх виховання.

Вік людини часто порівнюють з певною порою року: дитинство – весна, молодість – літо, зрілість – осінь, старість – зима. На основі порівняння з чотирма порами року народна педагогіка будує ще одну аналогію – чотири броди. Суть цієї аналогії яскраво передав М. Стельмах в романі «Чотири броди». Вік людини, її життєвий шлях, за словами письменника, проходить чотири броди: перший брід блакитний, як досвід, – це дитинство; другий, наче сон, кохання; третій брід – брід безмірної роботи і турботи; четвертий брід – брід онуків і прощання: «Чотирма бродами стікають води життя і назад не повертаються».

⁹⁶ Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003.

⁹⁷ Ариес Ф. Возрасты жизни / Ф. Ариес // Философия и методология истории: сб. статей; Под ред. И. С. Кона. – М.: Прогресс, 1977. – С. 225.

⁹⁸ Ариес Ф. Возрасты жизни / Ф. Ариес // Философия и методология истории: сб. статей; Под ред. И. С. Кона. – М.: Прогресс, 1977. – С. 231.

Вік людини порівнюється й з певною порою дня: ранок – дитинство, день – молодість, вечір – старість (народна загадка: «Що ранком ходить на чотирьох, удень – на двох, увечері – на трьох?»)⁹⁹.

Однак не слід забувати і вироблені народом погляди на дітей, емпіричні знання про умови і рушійні сили розвитку людських якостей на стадії дитинства, закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів, особливості формування дитини як особистості. У традиційних народних поглядах на віковий розвиток зберігається уважне ставлення до особливостей дитини, до динаміки вікових змін розвитку: «Синок – сосунок – не вік сосун; через рік – стригун, через два – бігун, через три – ігун, а там – в хомут».

Дослідник народної педагогіки М. Стельмахович відзначає, що народне дитинознавство (*народні погляди на дітей, виховні чинники формування особистості у дошкільному віці*) дає влучну психолого-педагогічну характеристику кожному року життя дитини до п'яти-шестирічного віку, тобто на той час, який визначає головний успіх формування особистості. Про новонароджену дитину кажуть: «пискля», «народженняточко». Назви дитини, віком *кілька місяців* – «перша каша», «годовичок» – характеризують її дії – здобутки розвитку; емоційно спілкується з дорослими – «смію», «плакса»; починає сидіти і лазити – «сидун», «плазун», «лазуночка»; ходить – «дибун», «ходун»; вчиться говорити – «сокотун», «белькотун», «воркота»; має успіхи в оволодінні мовою – «щебетун», «цікорун»; повільно вчиться говорити – «мовчун». Уже в цьому віці звертали увагу на індивідуальні особливості дітей: швидка дитина – «бігунець», голосна – «зіпун», любить хвалитися – «хвастунець».

Другий рік життя – час, коли темпи розвитку дитини такі ж швидкі і здобутки досить значні. Дворічна дитина: «стрижак», «друга каша», «друге літо». Народна характеристика індивідуальності дитини стосується перш за все спрямованості поведінки: балакучі, «нишклі», «понурі», «тихоні».

На третьому році життя: «третяки», «третє літо», «гулячки», бо допитливість і активність у пізнанні світу – головна ознака віку («пичкур» – до печі тягнеться).

Чотирирічна дитина: «четвертак», «четверте літо», «четверта каша». Рухливість і самостійність відзначають назвами: «метунець», «шмиглик» та ін.

П'ятирічна дитина: «п'ятак», «п'ятиліток», «підпасок» (готується допомагати старшим дітям по господарству, виявляє інтерес до праці)¹⁰⁰.

Як бачимо, народне дитинознавство за основу вікової періодизації бере характеристики зміни поведінки дитини та її психолого-педагогічні особливості.

В етнографічній літературі знаходимо спосіб періодизації дитинства за принципом раннього залучення до праці. Цікавою у цьому аспекті є вікова періодизація дитинства, запропонована Н. Заглагою. Вона розподіляє за віком «народну громаду» на п'ять верств, а саме «діти, хлопці й дівчата (підлітки), парубки й дівки (молодь), дядьки й старі (або діди)». А кожна з цих складових

⁹⁹ Лисенко Н. В. Етнопедагогіка дитинства / Н. В. Лисенко. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2011. – С. 36–37.

¹⁰⁰ Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. – Київ, 1991.

частин «громади», як стверджує дослідниця, займає окреме місце в громадській структурі і має певні права та обов'язки, що зумовлюють обопільні стосунки кожного члена до родини, зокрема й усіх їх разом до цілої «громади»¹⁰¹.

До «першої верстви» вона відносить дітей (немовлят), які вимагають догляду і цілковитої уваги всієї родини. «Всі старання батьків коло дітей, – зазначає Н. Заглада, – відколи ті народяться до третього більше-менше року життя, зводяться до того, щоб сприяти розвиткові молодого організму, щоб зростити корисну, насамперед для родини, а тоді й для громади одиницю. За виразний довід на це є ціла низка заходів і пристосувань, що мають сприяти фізичному розвиткові молодого організму (колиска, стояка, сидячка, ходячка, візочок тощо), «щоб дитина не виросла калікою». Окрім того в цей період, на думку Н. Заглади, в інтересах громади, треба дбати і про розвиток інтелектуальних сил немовлят. Для цього народ має «певні надбання, що приводять до вказаної мети, а саме: пісні, казки, скоромовки, оповідання, забавки тощо»¹⁰².

До «другої верстви», за віковою періодизацією Н. Заглади, відносяться діти, 3–14 років, які займають окреме місце в родині і суспільстві. Це зумовлює, на думку дослідниці, «одне з основних завдань, що стоїть перед суспільством: підготувати цю верству до майбутнього продуктивного життя». Тут вся увага і зусилля дорослих повинні зосереджуватися на «відповідній акції у цій сфері, що має за головну мету подальший розвиток фізичних та інтелектуальних сил, поглиблення досвіду й практичних знань, необхідних для майбутньої діяльності в дорослому віці».

Третя, нарешті, «верства» молодого покоління – молодь дозрілого віку, (парубки й дівки), готова робоча сила, що виступає організовано, як «молодецькі громади», інституції, що їх початок сягає в дуже давні часи життя нашого народу; в деяких місцях країни збереглися вони в більш або менш виразних, своїх первісних формах¹⁰³.

Таким чином, виокремлюють такі вікові періоди:

1) від народження до 2 – 3-х років – діти, які потребують особливої опіки батьків та інших членів сім'ї, і про яких говорять: «Матері з рук не виходить, матері по п'ятам ходить»;

2) від 3-х до 14-ти років – підготовка до активного життя. Тут можна вирізнити два періоди: вік до 7-ми років («до пастуха») і від 7-ми до 14-ти років. П'ятирічна дитина – вже «підпасич», допомагає старшим дітям, а в 6-7 років («як зуби почнуть випадати») – вже пастух. Дівчинка «год з шести тягає гребінку з валом, коли мати пряде», а з 7 – 8-ми років починає прясти;

3) від 14-ти до 17-18-ти років – «готова робоча сила».

Л. Виготський в основу своєї моделі періодизації поклав теорію кризових і стабільних періодів та вікових новоутворень: криза новонародженості, немовлячий вік (2 місяці – 1 рік), криза одного року, раннє дитинство (1 – 3 роки), криза 3-х років, дошкільний вік (3 – 7 років), криза 7 років, шкільний вік

¹⁰¹ Заглада Н. Побут селянської дитини / Н. Заглада. – Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1928. – С. 27.

¹⁰² Заглада Н. Побут селянської дитини / Н. Заглада. – Київ: Держтрест «Київ-Друк», 1928. – С. 27.

¹⁰³ Там само.

(8 – 12 років), криза 13 років, пубертатний вік (14 – 18 років), криза 17 років¹⁰⁴.

Принципи підходу до періодизації дитинства, розроблені Л. Виготським, були конкретизовані Д. Ельконіним. За основу взято три критерії: соціальна ситуація розвитку; провідний вид діяльності; центральне вікове новоутворення.

Таким чином, в основу сучасних концепцій періодизації дошкільного дитинства покладено три головні періоди розвитку в перші шість-сім років життя дитини, кожен з яких характеризується певним кроком назустріч загальнолюдським цінностям і новим можливостям пізнавати, емоційно освоювати і перетворювати світ. Це немовлячий період (перший рік життя); раннє дитинство (від одного до 3-х років); дошкільне дитинство (від 3-х до 6-7-ми років).

Педагогічна вікова періодизація, що виходить із завдань виховання дітей і відображає практику навчання і виховання дітей у дошкільних закладах, поділяє дитинство на ранній вік (від народження до 2-х років), молодший дошкільний вік (від 2-х до 4-х років), середній дошкільний вік (від 4-х до 5-ти років), старший дошкільний вік (від 5-ти до 6-ти років).

Отже, вікова періодизація в людинознавчих науках базується на різних підходах. Зокрема, у психології вона задається психічним розвитком особистості, новоутвореннями, які притаманні кожному віковому періоду та соціальною ситуацією розвитку; у педагогіці – системою виховання і навчання.

Традиційно дитяча психологія вважала, що дитинство закінчується на межі 7 років. Але, як свідчать останні дослідження у цій галузі, сучасне дитинство продовжується і після вступу дитини до школи, тобто молодший шкільний вік теж відноситься до періоду дитинства. Більш того, навіть підлітковий вік окремі психологи вважають «дитинством, що затягнулось».

Перехід від одного вікового періоду часто супроводжувався низкою обрядів. Наприклад, пострижини як традиційне відзначення річниці від народження дитини. Так, дитині до року не можна підрізати волосся, уперше, за народним звичаєм, це повинна зробити хресна мати, коли їй виповниться рік.

Турботою про дитину і глибоким розумінням її потреб характеризується народна **родильна обрядовість**. Родильна обрядовість – складова сімейної обрядовості. Вона є сукупністю звичаїв та обрядових дій, спрямованих на створення сприятливого психологічного настрою для породіллі, прийому пологів та вшанування породіллі й новонародженого. *Обряди, пов'язані з народженням дитини, прийнято поділяти на чотири цикли:*

- 1) передпологові;
- 2) власне пологи;
- 3) післяпологові;
- 4) соціалізуючі.

Передпологові обряди покликані сприяти нормальному протіканню вагітності та доброму самопочуттю жінки. Оскільки вони стосувалися делікатних справ – очікування пологів та появи нового члена сім'ї, то були насичені обереговими діями та повір'ями. Породіллю насамперед оберігали від усіляких несподіванок та неприємностей. Народженню дитини колись надавали

¹⁰⁴ Виготский Л. С. Вопросы детской психологии / Л. С. Виготский. – СПб.: СОЮЗ, 1997. – 224 с.

більшого значення: згідно із звичаєвим правом сім'я набувала чинності тільки тоді, коли в ній були діти. Родина без дітей вважалася неповноцінною, а бездітність – нещастям: «Хата з дітьми – базар, а без них – цвинтар». У народі склалася ціла система табуацій, що нібито оберігали жінку. Породіллі заборонялося, наприклад, споживати горілку, дивитися на змії, зустрічатися з каліками, сліпими та хворими. Нерідко жінка підперезувалася широким вовняним поясом, який слугував за оберіг, а гуцулки натягали чоловічі штани, щоб відволікати увагу злих сил. Узагалі вважалося: чим менше людей знають про вагітність жінки, тим легше пройдуть пологи. В окремих гірських районах України жінки з цією метою шили спеціальний обтягуючий одяг, у якому і спали: через це діти нерідко народжувалися кволими.

Пологи (роди, злоги, народини, родиво) відкривають цикл власне пологових обрядів. Зважаючи на драматичність події, пологи найбільшою мірою обставлялися обереговими і магічними обрядами. Під час пологів відчиняли двері, всі замки, розв'язували усі вузли, щоб дитина легше вийшла на світ; породіллю ж обкурювали зіллям. Усі ці дії виконувала спеціально запрошена жінка, досвідчена у таких справах – баба-повитуха. У різних районах України вона мала свою назву: на Поділлі – баба-бранка, Поліссі – баба, бабушка, Полтавщині – баба пупорізна, породільна баба, на Середній Наддніпрянщині – пупорізка, різна. Перед прийняттям пологів баба-повитуха на знак того, що саме відбувається в хаті, стелила на призьбі веретку, а на вікні ставила пляшку з буряковим борщем. Приймавши дитину, вона відтинала пупа: хлопчику на сокирі, поліні чи книжці (щоб став добрим господарем і майстром), дівчинці на гребені (щоб була рукодільницею) і зав'язувала льняним чи конопляним повісмом, примовляючи: «Зав'язую тобі щастя й здоров'я, і вік довгий, і розум добрий!» Коли дитина підростала, пуповину з ниткою виймали і пропонували їй розв'язати: якщо розв'яже, то «розум матиме».

Гуцули на честь народження дитини палили з рушниць. Великого значення при пологах надавали першій купелі – і не лише з гігієнічних міркувань, а й з оберегових. Адже вода, за народними уявленнями, символізувала силу і чистоту. Щоб дитина росла здоровою, використовували освячені трави та квіти (свячене зілля), у купіль дівчинки додавали меду, іноді молока (щоб гарною була), хлопчикам клали коріння дев'ясила (щоб сильними були) або й сокиру (щоб умів майструвати). Кожен, хто приходив до хати під час купання, мав кинути у купіль монету на щастя. Скупану дитину обсушували біля палаючої печі, що знов-таки диктувалося не тільки вимогами гігієни, а й давнім звичаєм: прилучення до домашнього вогнища. Серед гуцулів було прийнято прив'язувати до правої ручки дитини мішечок зі шматочком глини, узятої з домашньої печі. В інших регіонах як обереги використовували ножиці або ніж, котрі клали у люльку (Полісся), вугілля з печі чи шматочок хліба з сіллю (Волинь).

Післяпологові обряди носили характер охоронний, очисний. Одним із таких обрядів є зливки (зливання, обливання, помити руки) – обряд очищення баби-повитухи й породіллі. Він містив у собі як релігійно-магічний ритуал – очищення від нечистих сил, так і гігієнічні дії. Згідно з християнськими уявленнями, породілля протягом 40 днів була нечистою. По закінченні цього

терміну вона мала йти до церкви на вивід, молитву, щоб отримати благословення. Поряд із цим поширеним варіантом побутували і суто народні зливки, що ґрунтувалися на вірі у цілющу силу води. Розпорядником цього обряду була баба-повитуха. Майже скрізь обряд зливок виконувався двічі: на другий (Волинь), третій (Київщина) або сьомий (Поділля) дні та на сороковий день після церковного очищення. Для виконання обряду баба наливала у миску воду, клала туди ягоди калини (щоб породілля була гарною та здоровою), зерна вівса і зливала породіллі воду на руки. Потім, намочивши руку у воді, тричі прикладала до обличчя породіллі, примовляючи: «Зливаю свою руку, а твою душу». На закінчення лила трохи води з ягодами за сорочку породіллі та всім присутнім жінкам, щоб у них ще народжувалися діти: хто хотів хлопчика, тій кидали овес, а хто дівчинку – то калину. Обряд завершувався гостиною та обдаруванням баби-повитухи.

Провідування (отведки, одвідки) – невід’ємна частина звичаїв, пов’язаних з народженням дитини. Провідування мало за мету підтримати породіллю та віддати їй шану. Цю місію виконували тільки жінки. Участь чоловіків була небажаною, оскільки вони могли зашкодити породіллі. З цієї ж причини не мали права провідувати породіллю хворі та вагітні жінки. Певні обмеження на провідування мали жінки різного віку та родинного стану. Залежно від цього розрізнялися два види провідувань – одвідки та родини. На одвідки, як правило, приходили поодиноці і в основному літні родичі та сусіди, а також баба-повитуха; на родини – переважно юрбою і лише молоді родички, іноді приходила й баба-повитуха. Провідування відбувалося кожного недільного ранку протягом двох-шести тижнів. Годилося приходити до породіллі з дарунками: хлібом та полотном на пелюшки. Навіть найбідніші відвідувачі не йшли з порожніми руками – приносили бодай хліб із сіллю. Заможні дарували ще й різні страви, які символізували очищення. На Київському Поліссі це були млинці та пампушки, на Чернігівському Поліссі – яйця та кисіль, на Поділлі – мед, у степовій Україні – хліб, на Волині – варені груші. Коли приходили на одвідки, усе принесене віддавали породіллі та бабі-повитусі; на родинях же влаштовували гостину з обов’язковою стравою – кашею. Першою їла кашу породілля, потім баба-повитуха, а далі й усі присутні, немовби демонструючи прилучення до спільних жіночих справ. Останнє особливо яскраво виявилось у звичаї першого годування новонародженого тією з присутніх жінок, котра мала своє немовля. Цей звичай сягає давніх часів матріархату, коли жінки по лінії матері становили ядро однієї общини і належить також до групи післяпологових обрядових дій, які означають і прилучення дитини до ширшого родинного і позародинного колективу. Ще більше ця тенденція виражена в інших традиційних післяпологових актах, які відносяться до циклу соціалізуючих обрядів.

Соціалізуючі (післяпологові) обряди – цикл традиційного обрядового комплексу, спрямований на прийняття новонародженого в сім’ю, громаду. Він складається із звичаю вибору імені (ім’янаречення), вибору кумів і хрещення; хрестин та першого постригу дитини (пострижини). Ці обряди мали соціально-побутовий характер і виражали прагнення найшвидше, найтепліше прийняти нового члена сім’ї.

Значне поширення серед українців мав давній звичай вибору імені – ім'янаречення (за церковним календарем відповідно до дня народження чи, як було прийнято, надання новонародженому імені дідуся, бабусі або когось іншого з предків), який пов'язувався з переконанням, що гарно обране ім'я має сприяти щастю та добробуту немовляти.

Серед українців інститут кумівства був особливо поширений: куми шанувалися нарівні з близькими родичами. Для похресника вони були другими батьками, оскільки піклувалися про його долю, виховували, допомагали в скрутну годину. За звичаєм у куми обирали лише тих людей, що мали дітей. Вважалось доброю прикметою, коли кума була вагітною.

Крім родин і відвідувань обов'язково влаштовували хрестини за загальнохристиянським зразком. На хрестини запрошували кумів, які приходили з крижмом – подарунком новонародженому. Перш аніж іти до церкви, баба купала немовля, загортала в сорочку (хлопчика – в батькову, дівчину – в материну), клала на вивернутий кожух, а потім передавала кумові, який разом із кумою ніс дитину до церкви.

Пострижини – традиційне відзначення річниці від дня народження дитини («Не доспи, не доїж, а дитину постриж»). На цей ювілей обов'язково запрошували повитуху та хрещених батьків. Посеред хати на долівці простилали вовною догори кожух (як обереговий знак), садовили на нього хлопчика, і названий батько вистригав своєму похресникові трохи волосся навхрест. У гуцулів такий обряд називався обтинанням (рубанням, обрубанням) і проводився двічі: через місяць після народження (як знак прилучення дитини до роду) і в рік повноліття, символізуючи перехід підлітка до нового соціального стану. У більш давні часи обтинання виконували сокирою, пізніше для цього використовували ножиці. Дівочий різновид пострижи – це обряд заплітання (на Закарпатті воно проводилося через п'ять років після народження) – урочисте плетіння навхрест перших кісок. Для цього ритуалу батьки запрошували хрещену мати, якій дарували калача та хустку.

Слід відзначити, що майже в усіх працях з етнографії дитинства чітко прослідковується однаковий уклад догляду за новонародженою дитиною. Дитина спить у колисці! Це пов'язано було, перш за все, з тим, що дорослі оберігали дитину від чужих очей, «автономізували» її як могли, клали різноманітні обереги в люльку або кошик (у багатьох народів – ножиці). У різних народів люлька мала різну форму, були переносні (коли жінки брали з собою немовлят, працюючи в полі), підвісні варіанти. Проглядаючи традиційну систему догляду за дітьми у Франції, Італії, Іспанії, Німеччині, Португалії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії, Ірландії, Швеції і Норвегії – скрізь один і той же варіант: люлька. У Фінляндії спочатку (40 днів) дитина спала в корзині, потім – у колисці. У Данії – спочатку на столі (до хрещення), потім – у колисці. До року діти однозначно спали в колисці!

У XIX ст. від груді відлучали в основному після року, але були і виключення: Англія «годувала» до 3–4 років, Туркменія до 2–3, північні народи (кочівники) також до 3–4. До речі, в чумах і юртах були колиски підвісні – саме у цих народів дитина оберігалася особливо ретельно, оскільки вони відрізнялись меншою «плодючістю».

Сучасні етнографічні джерела засвідчують виокремлення символічних обрядів переходу від дитинства до дорослості, так звані ініціації.

Обряди *ініціації*, посвячення в ранг дорослих залишились в архаїчних суспільствах. Ініціація розглядається як смерть і нове народження. У ході ініціації дитина або юнак втрачали свої старі якості, які заперечувались у минулому бутті. Той, хто пройшов ініціацію, вважався об'єктивно іншим, а не як оновлений колишній.

Ініціація – посвята, введення в таїнство, що дозволяє перейти людині з одного статусу в інший, з одного рівня розвитку на інший. Наприклад, з рівня інфантильного стану на вищий.

Ініціації здавна відбувались через індивідуальні й групові випробування, подолання труднощів. Ініціації дозволяють підлітку (людині) перевірити і утвердити свої здібності, контролювати свою волю, стійкість, відчутти свою владу над собою, над обставинами і перевірити вміння повести за собою. Ініціації підтверджують народження в людині нових якостей, здібностей, зрілості. Будь-які ініціації є соціально-психологічним випробуванням суспільно значимих якостей. Традиційні ініціації всякий раз проводились в спеціально організованих умовах – часто в жорстко капсульованих.

Таким чином, обряди ініціації пронизує ідея подолання віку, яка зі зрозумілих причин атрибутивна культурі в цілому.

Як підтверджують кросскультурні дослідження А. Шлегель і Г. Баррі, ініціації відсутні в більшості суспільств, а там де вони проводяться, дівчаток піддають ініціаціям частіше ніж хлопчиків (лише дівчаток ініціюють в 39, лише хлопчиків – у 17 і обидві статі – в 46 суспільствах). Це різко відрізняється від звичних уявлень, що чоловічі ініціації зустрічаються частіше жіночих. М. Мід пояснює недостатню кількість відомостей про жіночі ініціації тим, що жінка не потребує штучного соціокультурного структурування життєвого циклу, оскільки має для цього природні біологічні межі: початок менструації, втрата цнотливості, народження першої дитини. Можна також це пов'язати з соціальною залежністю жінок, розвитку яких «чоловіча» культура приділяє менше уваги.

Чоловічі ініціації, як правило, бувають груповими і відбуваються в присутності великої кількості людей, що, природно, привертає до них більше уваги. Груповий характер чоловічих ініціацій частково обумовлений тим, що самі ознаки статевого дозрівання у хлопчиків менш чіткі, ніж у дівчаток, дозволяючи відкладати час проведення церемонії і поєднуючи в ній хлопчиків різного віку, що перебувають на різних ступенях індивідуального розвитку. У свою чергу, статевий характер чоловічих ініціацій у поєднанні з акцентом на гендерну винятковість сприяє створенню і укріпленню одностатевих чоловічих груп і союзів, які, як правило, не мають жінок.

Чоловічі й жіночі ініціації відрізняються й за змістом. А. Шлегель і Г. Баррі виокремлюють в обрядах ініціацій декілька провідних тем: «фертильність» («плодючість») – репродуктивні можливості; «сексуальність» – сексуальні можливості або привабливість; «героїзм» – сміливість, що проявляється на війні або при пологах; «мудрість» – знання і досвід, перш за все в духовних справах; «відповідальність» – усвідомлення важливості

дорослих обов'язків, особливо трудових. Головними спільними темами для обох статей є фертильність і сексуальність. Однак чоловічі ініціації сильніші за все підкреслюють момент соціальної відповідальності, на другому місці стоять фертильність і сексуальність, а за ними – героїзм і мудрість. У жіночих ініціаціях підкреслюється перш за все фертильність, потім – відповідальність, і, насамкінець, сексуальність.

Ці відмінності, вважають А. Шлегель і Г. Баррі, мають досить визначений історико-еволюційний смисл. Загалом підліткові ініціації, жіночі зокрема, є типовою рисою простих, економічно нерозвинутих суспільств; у більш складних соціальних системах вони послабляються або зовсім зникають. Це пояснюється тим, що в основу ініціаційних церемоній покладено принцип класифікації індивідів і соціальної ідентичності в першу чергу за статтю, що розповсюджується не лише на дорослих, але й на дітей.

Дослідження А. Шлегель і Г. Баррі не вирішують усіх суперечливих питань щодо ініціацій. Так, етнографів давно цікавить питання, чому ініціації підлітків нерідко включають в себе болісні операції на геніталіях (обрізання у хлопчиків, видалення клітора або його частини у дівчаток тощо). За даними етнографів, генітальні операції практикувались у 10 % суспільств, переважно – в Африці, Австралії і Океанії, причому з хлопчиками значно частіше, аніж з дівчатками¹⁰⁵.

Ініціація – це не тільки обряд «переходу у світ дорослих», а характерний для первісних культур інститут соціалізації, основне завдання якого полягало у формуванні нової соціальної ідентичності підлітків (у якості повноправних членів племені, роду чи чоловічої спільноти).

На думку В. Проппа, ініціації відмирають разом із ладом, що його породив. У первісній культурі ініціації сприймалися як одна з важливих сторін життя общини і досить успішно виконували функцію зв'язку поколінь. Але в їх основі лежала класифікація індивідів за статтю і формування перш за все гендерної ідентичності. Тому не варто дивуватись зникненню ініціацій у більш складних соціальних системах. У сучасному суспільстві дорослішання розглядається як серія автономних один від одного соціальних переходів (громадянське повноліття, початок трудової діяльності, взяття шлюбу тощо).

Наведемо приклад ініціації у первісному суспільстві. Коли підростаюча людина досягала певного віку (як правило статевого дозрівання), набувала життєвого досвіду і трудових навичок, то переходила в групу справжніх трудівників. Такий перехід супроводжувався посвяченням підлітка у повноцінні члени роду. Юнак чи дівчина, які повинні були стати повноправними членами роду, піддавалися ініціації. Підлітків відривали від сім'ї і підкоряли новим для них людям, щоб подолати вузьку кровно-родинну свідомість і глибше укорінити в них відданість племені. Учителями виступали досвідчені незнайомі дорослі, які були їх родичами в інших кланах. Сама ініціація слугувала публічним екзаменом соціальної зрілості індивіда, зобов'язаного показати себе мужнім і витривалим, духовно стійким і здатним на самообмеження, дисциплінованим у всіх відношеннях і слухняним щодо

¹⁰⁵ Кон И. С. Ребенок и общество / Кон И. С. – М.: Академия, 2003.

волі старших. Якщо він не мав цих якостей, чи проявляв себе погано в праці чи побуті, то його посвята затримувалася на багато років, навіть міг піддаватися репресіям з боку дорослих чоловіків.

Перевіряючи підготовленість підлітка до життя, його піддавали різним випробуванням. Пропонувались найбільш небезпечні завдання на полюванні (перевірити хоробрість); тривалий час лежати в гарячому піску (перевірити витривалість); вибивання зубів (перевірити здатність витримувати біль); різні випробування вогнем; стягування волосся; обрізання крайньої плоті; нанесення символічних рубців-надрізів на спині й на грудях; побиття палицями тощо.

Пройшовши через увесь цикл обрядів, юнак, що став уже дорослим, отримував суспільно визнані за ним права¹⁰⁶.

В українській народній традиції також існували своєрідні обряди переходу з однієї вікової категорії до іншої, однак вони відзначалися своєю гуманістичною спрямованістю. Одним із таких обрядів є обряд охризування – посвята в парубки.

Щоб стати парубком, хлопець повинно виповнитися 18–21 рік. А найважливіше потрібно було мати трудові здобутки, життєву підготовку – самостійно вночі випасати табун коней, заорювати, виорювати ниву, засівати її житом, пшеницею, молотити збіжжя, косити, теслювати, працювати з громадою в толоці на будівництві хати, доріг, мостів.

Дівчина повинна була досягти 16–18 років і вміти розчинити, замісити в діжі хліб, спекти його в печі, вибілити хату, жати жито, пшеницю, виготовляти з конопель, льону полотно, кроїти, шити одяг, вишивати.

Важливо також було мати творчі здібності або обдарування. Для хлопців – вміння грати на музичних інструментах (дудці, сопілці, берестяній трубі). Дівчата мали знати колисанки, забавлянки, веснянки, купальські пісні, різних пісень тощо. Сповістити про це громаду мали найближчі родичі.

Посвята в парубки відбувалася тоді, коли вперше дівчата і хлопці збиралися після жнив на осінні вечорниці, куди прибували і ті, хто прагнув влитися у молодіжні парубоцькі, дівочі братства. Це мало відбутися до Покрови. В одній із хат збиралася громада. Парубки сідали на ослонах справа, дівчата – зліва.

Старший у парубоцтві хлопець звертався до присутніх: «Як велить звичай предків, як годиться в нашому нараді, осінню збагачується господар статками, добром. Громада і наші братства повинні до Покрови збільшитися сім'єю парубків та дівчат. Щоб це збулося, годиться нині здійснити охризування – прийняти при всьому чесному народові обіцянки, через рік нових парубків та дівчат. До цього у дворі вже відбулося вивірення їх на музикування, голоси й танець».

Перед ритуалом охризування від кожної родини вставляли батько, мати. Якщо прибув майбутній парубок, то вставляв його дідусь і оповідав громаді про його трудові здобутки. Коли в братство вступала дівчина, то про неї оповідала бабуся. Громада мала ствердити: «Знаємо, знаємо у праці, хай прославиться у братстві. Хай не порушить його ладу». Опісля до лави по черзі підходив кожен,

¹⁰⁶ Кравець В. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва / В. Кравець. – Тернопіль, 1996. – С. 18–19.

хто вливавсь у парубоцьку, дівочу сім'ю і виголошував: «Мене тато й мама праці навчили, мудрість дідусь і бабця передавали, щоб честь роду величати, гідність свою мати. Від нинішнього зароку буду добре дбати, свою честь захищати, зарікаюсь дівчат не ображати, а кого серце велить, то щиро кохати і, як годиться в народі, у жінки взяти. Якщо я зневажу довірою громади заради своїх потреб, то нехай мене осудить парубоцьке братство, громада, рід і родина».

Дівчина в такому ж тоні мала виголосити подібні слова: «Кожен день мене мати, тато до праці навчали, бабця, дідусь мудрості передавали, щоб ми завжди громаду поважали. Ото в цей день зарікаю, що берегтиму красу від вітру, а честь дівочу від зневаги».

Коли парубки і дівчата вповідали свої слова, то сідали на лаву. Їх тричі підносили вгору і вигукували: «Слава Василю, Миколі, Дмитру (імена хлопців), що громаду не обминають, в парубоцьке братство вступають!». Найстаріший з села дідусь обсипав їх житом і говорив: «Охризую вас зерном, щоб парубоцьке життя завершилось добром!».

Дівчат також піднімали на лаві, обсипали житом, але слова проголошувала найстаріша в селі, місті жінка: «Охризую вас зерном, щоб про вас громада, парубки згадували добром».

Після такої урочистості матері й батьки сідали за столи й вечеряли, а молодь влаштовувала першу вечірку без праці, де розважалися, співали пісень.

Якщо якусь дівчину, хлопця не приймали до братства, то їм треба було очікувати цілий рік до наступної осені¹⁰⁷.

Варто зауважити, що своєрідними обрядами переходу можна вважати пострижини або обтинання, підстригання хлопця, яке проводилось у рік повноліття, символізуючи перехід підлітка до нового соціального стану.

Існував ще й обряд першого гоління. Урочисте гоління бороди відбувалося, коли хлопець досягав 16-річного віку. При чому голили лише бороду, а вуса, як ознаку зрілості і чоловічої гідності, залишали. Цей обряд символізував перехід від юнацького віку до дорослого чоловіка.

Питання для самоконтролю

1. Порівняйте етнопедагогічну і сучасну вікову періодизацію.
2. Що таке родильна обрядовість?
3. На які цикли поділяються обряди, пов'язані з народженням дитини?
4. Поясніть гуманістичний зміст ставлення до новонародженої дитини в традиційній українській сім'ї.
5. Яке ставлення нині до обрядів, пов'язаних із народженням дитини?
6. Що таке ініціації? Наведіть приклади.
7. Розкрийте основний зміст чоловічих і жіночих ініціацій.
8. Чим сучасна соціалізація дітей і підлітків відрізняється від «традиційної»?

ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИТЯЧОЇ СУБКУЛЬТУРИ

Характерна риса сучасного етапу розвитку наук про людину, включаючи вивчення світу дитинства, – все більш чітке розуміння того, що дитина – не просто об'єкт виховання, соціалізації й інших зовнішніх впливів, а самосвідомий, активний суб'єкт життєдіяльності.

¹⁰⁷ Шевчук С. Охризування / С.Шевчук // Хрестоматія з народознавства. – Рівне, 1993. – С. 84–86.

Традиційні науки про людину вивчали дітей і дитинство в якості об'єкта і продукту діяльності дорослих: як дорослі уявляють собі дітей, виховують, дисциплінують, залучають до культури тощо. Самі поняття виховання, соціалізація та інші, скільки б ми не говорили про врахування вікових, статевих, індивідуальних та інших особливостей дитини, передбачають нерівність і асиметричність взаємин «дорослий – дитина». Дорослий розглядається як суб'єкт, учитель, наставник, а дитина – як об'єкт (у кращому випадку – агент), продукт і результат цієї діяльності.

Для виходу на нове коло проблем, необхідно розглядати світ дитинства не лише як продукт соціалізації і наuczіння з боку дорослих, але й як автономну соціокультурну реальність, своєрідну субкультуру, що володіє своєю власною мовою, структурою, функціями, навіть традиціями. Якщо раніше вчені дивились на дитинство очима дорослих, то тепер вони прагнуть повернути кут зору, розглянути дорослий світ крізь призму дитячого сприйняття.

Важливу роль у становленні особистості відіграє період дошкілля, який є сенситивним для формування первинного світогляду дитини, самосвідомості, розвитку соціальних властивостей тощо. Особливої значимості на цьому етапі життя набуває потреба малюка в дитячій субкультурі, що надає йому простір для самореалізації й випробування себе і своїх можливостей, а також своєрідне психологічне укриття від несприятливого впливу дорослих. З огляду на це, прояви дитячої субкультури потребують педагогічного осмислення.

Як вже зазначалося, сучасні гуманітарні науки розглядають дитинство як складний і багатовимірний феномен, опосередкований багатьма соціокультурними факторами. Думка, відповідно до якої дитинство – етап формування людини, що передує дорослості і характеризується розвитком психічних функцій, нині є неоднозначною і недостатньою.

У результаті численних досліджень у галузі етнографії і антропології, дитинство отримало статус соціально-історичного, культурного явища. Набуваючи людської сутності, залучаючись до культури, дитина поглинає, пізнає і засвоює культуру, перетворюючись на суб'єкта культурної творчості. У процесі соціалізації підрастаюча людина прилучається до системи цінностей: всі потреби, установки, прояви дитини є даром культури, навіть ті, що обумовлені біологічною природою, у процесі соціалізації стають «обробленими» культурою¹⁰⁸.

Пізнання світу, в який прийшла дитина, окреслення власної «системи координат» та визначення себе в ньому потребують тривалої та великої за обсягом самостійної роботи, її активності. Головними помічниками та супутниками на цьому шляху стають дорослі й однолітки.

Включення дитини у світ дорослої культури носить діалектичний характер. З одного боку, дитина є об'єктом загальнокультурного впливу, своєрідним акумулятором культурних надбань. З іншого боку, діти виступають суб'єктом загальнокультурного процесу, створюючи власний світ культури, тобто дитячу субкультуру. Смысл дитячої субкультури виявляється в тому, що вона надає дитині особливий психологічний простір, у якому дитина здобуває

¹⁰⁸ Савицкая В. В. Феномен культуры детства в XX веке : Дис. ... канд. культурологических наук : 24.00.01 : Нижневартовск, 2003. – 154 с.

«соціальну компетентність у групі рівних»¹⁰⁹.

Аналіз соціологічної, психологічної, педагогічної літератури свідчить про те, що сучасна дитяча субкультура є складним соціокультурним феноменом, який важко підлягає традиційним засобам наукового аналізу. Нині спостерігається відродження досліджень дитячої субкультури в психології та педагогіці (В. Абраменкова, Т. Алієва, І. Кон, О. Кононко, Н. Короткова, В. Кудрявцев, Н. Михайленко, М. Осоріна та інші).

У соціології «субкультура» розглядається як автономне культурне утворення в межах домінуючої культури¹¹⁰. У соціальній педагогіці «субкультура» визначається як сукупність специфічних соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків та ін.), що впливають на стиль життя та мислення певних номінальних і реальних груп людей, дозволяють їм усвідомити та утвердити себе в якості «ми», відмінного від «вони», тобто інших представників соціуму¹¹¹. Відмінності суб'єктів однієї субкультури обіймають як елементи свідомості (уявлення, ідеали, ціннісні орієнтації, інтереси), так і елементи соціальної поведінки і міжособистісних взаємин.

Як зазначає Ю. Косенко, «дитяча субкультура» – 1) автономна соціокультурна реальність, своєрідна субкультура, що має властиві мову, структуру, функції, традиції; 2) особлива система існуючих у дитячому середовищі уявлень про світ, цінності тощо, яка частково стихійно складається всередині панівної культурної традиції цього суспільства й займає в ній відносно автономне місце; 3) особливий значеннєвий простір цінностей, настанов, способів діяльності та форм спілкування, що здійснюються в тій чи іншій конкретно-історичній ситуації розвитку; 4) динамічне соціальне, психологічно-культурне автономне утворення зі своїми морально-правовими нормами, мовленнєвим апаратом, своїм фольклорним надбанням та ігровим комплексом¹¹².

Дитяча субкультура як явище існує у віковому діапазоні між 3–4 роками, коли у дітей зароджується самостійне соціальне життя, та 12–13 роками, коли з'являється підліткова субкультура. Дитяча субкультура (від *лат.* *sub* – під, *cultura* – оброблення, виховання, розвиток) – у широкому значенні – все те, що створене людським суспільством для дітей та дітьми, в більш вузькому – смисловий простір цінностей, установок, способів діяльності та форм спілкування, які здійснюються в дитячих спільнотах в тій або іншій конкретно-історичній соціальній ситуації розвитку¹¹³.

І. Кон під культурою дитинства розуміє автономну соціокультурну реальність, своєрідну субкультуру, що володіє своєю мовою, структурою,

¹⁰⁹ Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко; Наук.ред. А. М. Богуш. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 111.

¹¹⁰ Радул В. В. Соціально-педагогічний словник / За ред. В. В. Радула. – Київ: «ЕксОб», 2004. – С. 186.

¹¹¹ Мудрик А. В. Социальная педагогика. / А. В. Мудрик. – М.: Академия, 1999. – С. 82.

¹¹² Косенко Ю. М. Загальна педагогіка / Ю. М. Косенко. – Маріуполь: ТОВ «Друкарня «Новий світ», 2008. – С. 82.

¹¹³ Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 243.

функціями і традиціями. І. Кон виокремив три головні підсистеми цієї культури: 1) дитяча гра; 2) дитячий фольклор і загалом художня творчість; 3) спілкування, комунікативна поведінка дітей¹¹⁴. На думку І. Кона, поняття вікової субкультури в цілому може визначатись як специфічний набір ознак і цінностей, за якими представники даного вікового періоду, класу або групи усвідомлюють і утверджують себе в якості «ми», відмінного від усіх інших вікових спільнот.

У дослідженнях Т. Алієвої, В. Кудрявцева дитяча субкультура постає як «особлива система існуючих у дитячому середовищі уявлень про світ, цінності тощо, яка частково стихійно складається всередині панівної культурної традиції цього суспільства й займає в ній відносно автономне місце»¹¹⁵. Вони зазначають, що смислове перетворення заданого дорослими образу реальності у грі та інших видах діяльності дітей виступає умовою виникнення широкого кола елементів дитячої субкультури. Кожна дитина збагачує загальний простір дитячої субкультури особистісними здобутками, настановами, принципами, традиціями, які вона виносить із своєї сім'ї.

І. Котова, Є. Шиянов акцентують увагу на дитячому товаристві як носії дитячої субкультури. Автори розуміють останню як «культурний простір і коло спілкування дітей, що допомагає їм адаптуватися в соціумі й створювати власні автономні норми й форми поведінки»¹¹⁶. Дитяче співтовариство науковці визначають як сукупність людей, які мають відмінні культурні ознаки, що вирізняють їх з-поміж інших спільнот.

О. Кононко розглядає дитячу субкультуру як «специфічне, що існує паралельно з формально основним, життя дітей зі своїми традиціями, цінностями, нормами, лексикою, територією, атрибутами, таємницями. Приховане від стороннього ока. Є формою опанування життєвого простору, апробації власних сил, освоєння меж припустимого. Відтворюється з кожним новим поколінням, при цьому зберігається своя специфіка й оновлюється атрибутика. Феномен дитячої субкультури надає значущості власним зусиллям малюка в освоєнні життєвого простору, його вмінні «вимірювати», обживати цей простір власним тілом, почуттями, думками, досвідом. Це арена апробування дитиною своїх сил, міри своєї життєдіяльності, вміння не лише виживати, а й продуктивно, радісно жити поряд з однолітками. Адже дійовими особами у цьому специфічному світі виступає не формальне зібрання, а добровільно сформований колектив, згуртований для освоєння довкілля, спільної діяльності або гри»¹¹⁷.

У загальнолюдській культурі дитяча субкультура займає підрядне місце, володіючи разом з тим відносною автономією, оскільки її головні цінності та традиції передаються «із уст в уста», з покоління в покоління. Зміст дитячої субкультури створюють не тільки пропоновані культурою дорослих зразки, але

¹¹⁴ Кон И. С. Ребенок и общество / Кон И. С. – М.: Академия, 2003.

¹¹⁵ Кудрявцев В. Еще раз о природе детской субкультуры / В. Кудрявцев, Т. Алиева // Дошкольное воспитание. – 1997. – № 3. – С. 87.

¹¹⁶ Котова И. Б. Социализация и воспитание / И. Б. Котова, Е. Н. Шиянов. – Ростов-н/Д: Изд-во РГПУ, 1997. – С. 27.

¹¹⁷ Кононко О. Л. Дитяча субкультура як цінність і складова особистісно-орієнтованої освіти / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2001. – № 12. – С. 5–7.

й соціокультурні інваріанти – елементи різних епох, архетипи колективного безсвідомого, зафіксовані в дитячому мовленні, мисленні, ігрових діях, фольклорі. Привнесені з дорослого світу ігри, іграшки, казки, міфи трансформуються в продукти дитячої субкультури, включаються в специфічний контекст, втрачають наданий дорослими первинний смисл.

Зміст дитячої субкультури багатогранний, він охоплює всі сфери дитячого життя – від національно-культурного до таємничого світу власного «Я». Науковці В. Абраменкова, І. Кон, В. Кудрявцев, М. Осоріна, І. Печенко наголошують на усталеності структури дитячої субкультури, до якої належать такі компоненти: дитячий фольклор, дитяча словесна творчість, дитячий правовий кодекс (правила спільноти, прийняті дитячим співтовариством), дитячі ігри (рухливі, рольові, предметні), дитячий гумор (жарти, дражнилки, докучні казки, анекдоти тощо), релігійні уявлення, дитяче філософствування (міркування, роздуми про вічне), естетичні уявлення (прикрашання буття), дитячі інтереси, табування¹¹⁸.

З одного боку, дитяча субкультура репрезентує й трансформує кожному новому поколінню дітей соціально-культурні здобутки нації та людства в цілому (фольклор, гумор, мову, естетичні та релігійні уявлення, моральні норми тощо), з іншого – у дитячій субкультурі відбивається все, що створюється самою спільнотою дітей у кожній конкретно історичній ситуації (мова, мода, іграшки, ігри, гумор, дитячий «правовий» кодекс тощо), тобто це осередок для розвитку особистості, її поле насичене всім необхідним для цього процесу.

На думку В. Абраменкової, у субкультурній формі дитячий світ засвідчує свою унікальність, відмінність від дорослого світу, і водночас в ній наявне діалогічне звернення до творчого єднання цих світів, тому в сучасних умовах дитяча субкультура розглядається як модель, що володіє великим креативним потенціалом для соціального проектування¹¹⁹.

Дитяча субкультура має свою динаміку, розвивається та удосконалюється разом з розвитком суспільства, його культурою та духовним життям, всіма соціальними процесами, виступаючи своєрідним способом освоєння дитиною різних сторін природної і соціальної дійсності. З одного боку, дитяча субкультура досить консервативна, тим самим забезпечується із покоління в покоління трансляція текстів, ритуалів, ігор. З іншого боку, присутній певний демократизм і динамізм дитячої субкультури, який простежується у її відкритості до змін, поліваріативності її творів, наявній можливості для кожної дитини стати її автором і творцем. Джерелами інформації виступають канали міжособистісної комунікації, газети, журнали, теле-, радіопередачі. Інформація, одержана з різних джерел, сприйнята, відібрана та трансформована відповідно до характерних для субкультури ціннісних орієнтацій, визначає зміст спілкування її носіїв. Субкультурні цінності, що набули референтності для дитини в силу дії механізму наслідування, стають важливими регуляторами індивідуальної поведінки.

¹¹⁸ Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко; Наук.ред. А.М.Богуш. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 105.

¹¹⁹ Абраменкова В. В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре: Акад. пед. и соц. наук. МПСИ / В. В. Абраменкова. – М.: МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. – С. 82.

У загальному М. Осоріна виділяє особливості дитячої субкультури як певної соціокультурної системи:

1. Субкультура як частина, або підсистема культури того суспільства, до якого належать діти, що зберігає відносну автономію та самостійність.

2. Дитяча субкультура відрізняється консерватизмом (ігри, забави, фольклорні тексти зберігаються в ній протягом століть), має певні «цензурні фільтри», які забезпечують її сталість та непорушність. Водночас вона гнучко реагує на події оточуючого світу та асимілює нову інформацію, вводячи її в традиційно-дитячі культуральні структури.

3. Субкультури дітей різних країн мають свої особливості, проте й багато спільного, що пояснюється спільністю природи дитячої психіки, потребами особистості, яка формується, характером розв'язання дітьми вікових і соціально-психологічних проблем.

4. Дитяча субкультура є продуктом соціальної взаємодії та колективної творчості дітей у безпосередньому вільному спілкуванні, іграх, пізнавальній діяльності в неформальних групах.

5. Психологічні передумови для передачі дитячої субкультури створюються на основі виникнення на певних вікових етапах соціальних та особистісних потреб дітей. Трансляція традиції у дітей забезпечується по вертикалі: від старших – до молодших, чому сприяє звичний для спонтанно складених дитячих ігрових груп невеликий (у 2–3 роки) віковий розрив у складі учасників¹²⁰.

Однією з важливих складових дитячої субкультури є дитячий фольклор. В основі дитячого фольклору лежать твори, авторство яких належить дорослим і які, передаються з покоління в покоління та використовуються як засіб спілкування з дітьми. Це – колискові пісні, потішки, лічилки, забавлянки, казки, загадки тощо. Усі вони максимально адаптовані до субкультури дитинства.

Дитячий фольклор як результат творчості багатьох поколінь дітей можна вважати мовою дитячої субкультури, переважно усною. Він обіймає комплекс словесних, музичних, ігрових і зображувальних видів творчості. Дитячий фольклор передається у безпосередньому спілкуванні з покоління в покоління, завдяки чому у відносно незмінному вигляді транслюється фольклорна традиція, у якій зосереджені головні цінності культурної спадщини дітей. Вона надає дитині готові способи розв'язання життєвих проблем у дитячому співтоваристві. У спілкуванні з однолітками засобами дитячого фольклору та поведінкових форм передаються різні моделі поведінки, формуються певні норми, установки та уявлення про світ. Дії казкових персонажів, способи розв'язання конфліктів, види мовленнєвих висловлювань дитина наслідує й переносить на власне життя. Дошкільники через фольклор знайомляться із сферою образів метафоричної свідомості, однак метафора виступає і продуктом своєрідної дитячої картини світу, засобом ознайомлення дитини з загальнолюдською культурою. Сприймання казки, у яку вірить дитина, емоційне відчуття поетичного тексту, словесної гри не залишає дитину байдужою, впливає на її духовний, моральний розвиток.

¹²⁰ Осоріна М. В. Секретний мир дітей в пространстве мира взрослых / М. В. Осоріна. – СПб.: Питер, 2000. – С. 18–20.

Музичний фольклор, здебільшого пісні, які розповідають про реальні або міфічні події носіїв субкультури, пропагують їх цінності та норми, відображають певне світосприйняття та ставлення до довкілля, особливості стилю життя та мислення.

Дослідження етнографів свідчать про те, що в якості носія дитячого фольклору потрібно вивчати не окремо взятую дитину, а дитячу групу як цілісний соціальний організм. Саме тут дитина задовольняє соціальні потреби в спілкуванні, в інформації, в емоційному контакті, у спільній діяльності, що постійно зростають. Невід'ємною складовою дитячого фольклору є жарти й анекдоти, «чорний» гумор, еротичний фольклор дітей.

Дитяча гра є найважливішим компонентом дитинства, під час якої дитина набуває досвіду взаємодії, знайомиться з різними соціальними ролями, відбувається її особистісне становлення. Гра виступає способом освоєння дійсності, своєрідною соціальною практикою дитини, адже через неї засвоюються загальні смисли та мотиви людської діяльності, а не її операційно-технічний бік, як у навчанні. У дитячих іграх відтворюються соціальні стосунки дорослих, що забезпечує в новій опосередкованій формі включення дітей в життя суспільства та задоволення їхньої потреби співучасті в спільній життєдіяльності.

Раніше дитяча гра і художня творчість розглядалися переважно в контексті соціального навчання, у якому центральною фігурою був дорослий. Нині фольклористи й етнографи зацікавились більш інтимними, прихованими від дорослих аспектами дитячого життя.

М. Осоріна, виокремлюючи фактори, що визначають формування дитиною певного світосприйняття в процесі дорослішання, вказує на особливу важливість і значимість серед них – дитячої субкультури. Перший фактор – вплив «дорослої культури», активними провідниками якої є спочатку батьки, а потім й інші вихователі; другий – особисті зусилля самої дитини, що проявляються в різних видах її інтелектуально-творчої діяльності; третій – вплив дитячої субкультури, традиції якої передаються з покоління в покоління дітей і надзвичайно значущі в розумінні дітьми того, як освоїти навколишній світ¹²¹. Саме ці фактори слід враховувати як провідні в процесі соціалізації дошкільників у просторі дитячої субкультури, адже вони слугують підґрунтям для визначення педагогічних умов сприяння означеному процесу.

Отже, дитячу субкультуру можна розглядати як базисну надбудову дитячого співтовариства, складне багатоаспектне утворення, що значною мірою зумовлює зміст, форми, види й типи взаємин, соціальні рухи, соціальні уявлення, життєві цінності в дитячому середовищі. Як базова культура дитячого співтовариства дитяча субкультура є осередком для розвитку особистості, тобто її поле насичене всім необхідним для цього процесу¹²².

¹²¹ Осоріна М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осоріна. – СПб.: Питер, 2000. – С. 12.

¹²² Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко; Наук. ред. А. М. Богуш. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 127–128.

За твердженням О. Кононко, саме дитяча субкультура дає ключ до реального впровадження в практику особистісно-орієнтованої моделі дошкільної освіти¹²³.

Носієм дитячої субкультури є дитяче співтовариство, що формується в силу статевовікової стратифікації суспільства вже на ранніх ступенях соціогенезу. Найважливіша функція дитячої субкультури полягає в тому, що вона забезпечує соціалізацію, основним агентом якої виступає група однолітків. Дитина потребує гармонійних відносин в системах «дитина-дитина», «дитина-діти» в дитячій субкультурі. Діти відчують потребу в розвитку багатопланових зв'язків між собою, в організації особливих соціальних структур, що несуть певне навантаження в дитячому соціумі. Приналежність до дитячих груп завдяки становленню специфічних видів діяльності та міжособистісних стосунків, сприяє емансипації від дорослих, задоволенню потреб в емоційному контакті, породжує відчуття психологічної захищеності. Дітям потрібне сприятливе середовище для вияву активності, власної ініціативи та випробування здатності впливати на оточуючих, в якому можна сміливо самостверджуватися різними способами, не боятися робити помилки.

Основу дитячого співтовариства складає спілкування з однолітками та специфічні види діяльності й міжособистісних відносин. Групова гра, а потім й інші навички соціальної діяльності, виробляють у дитини необхідні навички соціальної взаємодії, уміння підкорятися колективній дисципліні й водночас відстоювати власні права, співвідносити особисті інтереси з суспільними. Саме в дитячій групі, у співтоваристві однолітків виявляється можливою справжня спільна діяльність на рівних, необхідна для адекватної дитячої соціалізації, задовольняються найважливіші дитячі потреби (у спільній діяльності та спілкуванні, в інформації та емоційному контакті). Функції дитячих співтовариств, які зазвичай називають товариством однолітків або рівних собі дуже різноманітні. Заворожені впливом батьків й інших дорослих, етнографи, як і психологи, довгий час недооцінювали соціалізуючу роль інших дітей – сиблінгів, товаришів по іграм, членів дитячих вікових груп і спільнот. Питання про соціалізуючі функції «групи однолітків» було серйозно поставлене соціологами на початку 60-х років ХХ століття, але лише в контексті підліткової і юнацької субкультури. А в тім кроскультурні дослідження показують, що вплив інших дітей не лише не поступається, але часто перевищує вплив батьків.

За даними Г. Баррі, Л. Джозефсона та інших, сиблінги посідають перше місце в ієрархії осіб, що забезпечують безпосередній догляд за дітьми, друге місце займають дідусі й бабусі. Сиблінгам також належить перше місце серед «авторитетних фігур» і «дисциплінованих». Ще вища роль старших дітей у вихованні молодших, якщо вийти за межі кровної спорідненості.

Оскільки з точки зору дорослого спілкування діти і підлітки відносяться до спільної категорії «недорослих», їх взаємини традиційно описувались як взаємини між однолітками. Насправді, як переконливо показав американський етнограф М. Коннер, дитячі співтовариства є різновіковими і жодної «рівності»

¹²³ Кононко О. Л. Дитяча субкультура як цінність і складова особистісно-орієнтованої освіти / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2001. – № 12. – С. 7.

в них також немає. М. Коннер поділяє взаємини між дітьми різного віку на три типи:

а) заміна старшими дітьми і підлітками функції батьків по догляду за малюками;

б) ігрові взаємини не пов'язаних родинними стосунками дітей і підлітків;

в) ігрові взаємини між сиблінгами або кузенами, зазвичай різного віку.

У людей однієї вікової групи, яких психологи схильні вважати універсальними, фактично підбираються штучно та існують лише в сучасних розвинутих суспільствах (дошкільна група, шкільний клас тощо). Єдина форма спілкування дітей і підлітків у примітивних суспільствах мисливців і збирачів, таких як бушменів кунг, – різновікові групи, в яких діти в ігровій формі засвоюють прийоми трудової діяльності дорослих, розвивають силу і виробляють навички сексуальної поведінки. Старші виступають у ролі вчителів і наставників молодших, одночасно доглядають за ними, хоча особливого обов'язку доглядати за малюками, що існує в землеробів з середнім рівнем розвитку, тут ще немає.

У більш складних соціальних системах стихійні угруповання дітей і підлітків перетворюються в особливі соціальні інститути – чоловічі й жіночі будинки, вікові групи, таємні об'єднання тощо. Ці інститути слугують меті соціалізації дітей і підлітків, дають можливість автономного від дорослого спілкування.

Автономне «дитяче співтовариство» існувало в традиційній культурі європейських народів XIX століття. На думку французького історика М. Крюбель, характерні риси цього товариства, що об'єднувало дітей різного віку, починаючи з 6–7 років, – опозиція до світу дорослих і бажання жити потай від них; наявність особливого секретного коду; принцип територіальної автономії кожної групи та одночасно – внутрішнє суперництво і боротьба; статева сегрегація; власний жаргон (важливу роль в якому відіграє лайка), а також ритуалів, ігор тощо. Урбанізація і загальна шкільна освіта підривають дитячу автономію, витіснивши її на периферію «офіційного» життя дитини. Все ж дитячі співтовариства продовжують існувати у вигляді вуличних компаній, «клік», «гангів» і т.п.

Отже, світ дітей володіє унікальними властивостями, що не залежать від рівня розвитку цивілізації, специфіки культури і науково-технічного прогресу. Можна стверджувати, що між дітьми різних країн і культур набагато більше спільного, ніж між дорослими в тих самих культурах. Водночас між дітьми різних країн і культур набагато більше спільного, ніж між дорослими і дітьми в одній культурі. На Землі співіснують дві цивілізації, дві різні культури, два всесвіти – світ дітей і світ дорослих. Між цими світами складні взаємини тяжіння і відштовхування, залежності й боротьби, любові та війни.

Дивує не стільки зіткнення інтересів, скільки взаємонерозуміння. Якщо для дітей допускається таке ставлення, то дорослі самі були дітьми і повинні розуміти та враховувати систему дитячих цінностей. Однак стаючи дорослими, вони переходять в протилежний табір, забуваючи і зраджуючи свої колишні ідеали. Конфлікт поколінь відтворюється заново, оскільки дорослі і діти мають протилежні життєві стратегії. Співіснування двох світів в одному просторі

культури заздалегідь суперечливе. У дорослих і дітей є своє особливе світосприйняття, специфічне мислення і мова, емоції і бажання, інтереси й цінності.

Таким чином, дитяча субкультура виступає своєрідним способом світобачення, освоєння дитиною різних сторін соціального життя та самоствердження в ньому. Субкультура впливає на дітей тією мірою, наскільки однолітки, які виступають її носіями, референтні для них. Однією з провідних функцій дитячої субкультури, її цінностей є регуляція взаємовідносин між членами дитячого суспільства та оточуючим світом, вибір сфер і способів самореалізації. Дитяча субкультура становить культурний простір і середовище спілкування дітей, що дозволяє їм створювати автономні норми та цінності, форми спілкування та поведінки, сприяє їхній адаптації в соціумі. Дитяча субкультура належить до найважливіших умов, що детермінують соціальний розвиток особистості.

Особливо негативний вплив на простір дитячої субкультури справляють компоненти дорослої культури, провідниками якої є батьки. Тому педагогам необхідно мати уявлення про самотність та особливості субкультур, з якими стикаються їх вихованці, що дає змогу повноцінно організовувати життя та діяльність дітей, брати до уваги й краще зрозуміти позитивні та негативні особливості субкультур з метою коригування їх впливів.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «дитяча субкультура». Які функції вона виконує?
2. Поясніть, чому зараз у багатьох країнах спостерігається відродження досліджень дитячої субкультури?
3. Назвіть фактори, що визначають формування дитиною певного світосприйняття.
4. Хто є носієм дитячої субкультури?
5. Охарактеризуйте джерела дитячої субкультури.

РОДИННА ЕТНОГРАФІЯ

Сім'я – мала соціальна група, створена на основі офіційного чи громадянського шлюбу або кровній спорідненості, члени якої об'єднані спільним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними й моральними зобов'язаннями стосовно один одного, родинними традиціями.

Сім'я також визначається як соціальний інститут, що характеризується спільною формою взаємовідносин між людьми, в межах якого здійснюється основна частина їх життєдіяльності¹²⁴.

А. Макаренко називав сім'ю тим природним первинним осередком, де реалізується краса людського життя, куди приходять відпочивати переможні сили людини, де ростуть і живуть діти – головна радість життя¹²⁵. Цієї ж думки дотримувався В. Сухомлинський, розглядаючи сім'ю як те первинне середовище, де людина повинна вчитися творити добро.

Упродовж усього життєвого шляху людини сім'я є тим найближчим мікросоціальним оточенням, яке опосередковує і визначає своєрідність її

¹²⁴ Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі / О. В. Безпалько. – Київ: Центр учбової літератури, 2009. – С. 85.

¹²⁵ Макаренко А. С. Твори у 7-ми томах / А. С. Макаренко. – Київ: Рад. шк., 1984. – Т. 4. – С. 33.

життєдіяльності, тому сім'я виступає провідним мікрофактором соціалізації особистості. Функція первинної соціалізації дітей полягає насамперед у їх ознайомленні через спосіб життя сім'ї і поведінку батьків з культурою, традиціями й цінностями суспільства, моделями поведінки, з соціальними ролями та особливостями різних соціальних позицій та прилученням до них.

Основні функції сім'ї:

- репродуктивна (дітонародження, відтворення роду);
- матеріально-економічна (матеріальне забезпечення, організація споживання);
- виховна (виховання дітей до досягнення ними соціальної зрілості);
- первинної соціалізації дитини (засвоєння соціального досвіду, входження до системи соціальних зв'язків та відносин);
- житлово-побутова (забезпечення житлом і організація побуту);
- комунікативна (спілкування і порозуміння);
- регулятивна (взаємовідносини, контроль, влада, авторитет);
- рекреативна (надання фізичної, матеріальної, моральної і психологічної взаємодопомоги, зміцнення здоров'я один одного, організація дозвілля членів сім'ї);
- психотерапевтична (почуття комфорту, зняття втоми і стресу, відновлення фізичних і духовних сил);
- феліцитологічна (прагнення до особистого щастя);
- націотворча, державотворча, етнотворча, культуротворча, кожна з яких вивчають різні науки (соціологія, етнологія, політологія, етнографія, економіка, демографія, медицина та ін.).

Для етнографії головним предметом є дослідження функцій, що належать сім'ї у відтворенні етносу, вихованні її членів, створенні певних культурно-побутових стереотипів, у плеканні та міжпоколінній передачі етнокультурних традицій.

Сучасна сім'я, як правило, складається з батька, матері і дітей. Дідусі й бабусі живуть тепер здебільшого окремо. Останніми роками зростає кількість неповних сімей, а також сімей, у яких батьки через ті чи інші причини не живуть разом.

Форми шлюбно-сімейних взаємин змінювались історично, а також мають свої національно зумовлені форми. Так, залежно від форми шлюбу виокремлюють:

- моногамію;
- полігамію, яка, у свою чергу, існує у формі *полігінії* (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками), або *поліандрії* (шлюб однієї жінки з кількома чоловіками).

Крім того, вирізняють шлюби *ендогамні* (укладаються в межах власної, але більш широкої спільності) і *екзогамні* (у силу необхідності вимушені укладати шлюб із партнером, який належить до інших груп). *Груповий* шлюб, при якому кілька чоловіків і жінок можуть одночасно перебувати між собою в шлюбно-сімейних відносинах. Ця форма шлюбу була широко поширеною в епоху родоплемінних відносин.

Глибинний смисл природного призначення сім'ї криється в трикутнику: чоловік – жінка – дитина, який символізує Трійцю. Ця система завжди є закритою структурою, у якій переважають стосунки спорідненості. Однак, якою б закритою вона не була, кожен член сім'ї, зберігаючи автономність, входить до різних об'єднань людей, соціальних груп тощо.

Народ здавна визнає очевидну істину: батьки – головні природні вихователі. Найбільший виховний вплив на дітей має створений батьками уклад, спосіб життя родини, усіх її членів. Батьки дітей народжують, годують, виховують, люблять, захищають, батьки і діти пов'язані почуттям симпатії і відданості.

Ідеал народної педагогіки – повна сім'я: чоловік, жінка, діти.

Народна педагогіка прихильно ставиться до багатодітності, адже діти зміцнюють сім'ю. Вони прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід і несуть естафету від покоління до покоління.

Добре виховати своїх дітей – не тільки найголовніший моральний, а й конституційний обов'язок кожного батька і кожної матері. За виховання своїх синів і дочок вони відповідають перед суспільством. Народна педагогіка застерігає від помилок у родинному вихованні, що виникають унаслідок нехтування батьками своїми виховними обов'язками, підміни справжнього виховання лише піклуванням про благополуччя дітей, відсутності єдиних виховних вимог, надмірної суворості чи потворного потурання всім примхам дитини¹²⁶.

Важливу роль у вихованні дітей відіграє особистий приклад батьків, їх авторитет. Методи сімейного виховання несуть на собі яскравий відбиток виховних пріоритетів родини. Діти поважають батьків вимогливих і справедливих, чуйних і уважних до дитячих потреб і запитів, тактовних і витриманих, ініціативних в організації різних корисних справ, як дитячих, так і родинних та громадських.

Значна частина психологів сходиться на тому, що основну роль у сім'ї відіграє мати з її передбачливістю, хазяйновитістю, з непомітною, але постійною турботою про сім'ю. Вона втілює ніжність, сердечність, теплоту. Мати (мама, ненька, матуся, матінка) – берегиня роду, продовжувачка роду. Вона народжує дитину на світ, зігріває теплом, ласкою, піклується, виховує.

Батько (тато, батечко, батенько, татусь, татунечко) – турбується про дітей, про жінку-матір. Від слова «батько» походить слово «батьківщина» (вітчизна).

Якщо в Західній Європі у вихованні дітей беруть однакову участь як мати, так і батько, то в Україні традиційно цей обов'язок покладався на матір, хоча останнім часом ця тенденція почала дещо змінюватись. Цей факт має істотні наслідки, оскільки норми поведінки, мораль, ідеали, життєві настанови українців підпорядковані нормам та ієрархії цінностей, типових для жінки, для її свідомості.

Для сім'ї характерні історична змінність внутрішньосімейних взаємин. Народна традиція вимагала порядку і злагоди у повсякденному житті сім'ї,

¹²⁶ Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – Київ, 1996.

заснованих на мудрому і вимогливому керівництві глави, підпорядкуванні та послуху йому всіх її членів.

У великій нерозділеній сім'ї глава (дід, батько або при їх відсутності – мати, старший брат, у братській нерозділеній сім'ї – старший брат) був наділений великою владою. Він розпоряджався майном сім'ї, розділяв обов'язки між її членами, організовував і контролював господарську діяльність, стежив за релігійно-моральним життям членів сім'ї, вихованням дітей, дбав про злагоду. Його слово було вирішальним у сімейних справах і конфліктах, вказівки повинні були виконуватися беззастережно. Важливі справи вирішувалися на сімейній раді.

У малій сім'ї главенство також традиційно належало чоловікові, батькові, йому зобов'язані були коритися всі члени сім'ї. Він виконував основну чоловічу господарську роботу, відповідав за благополуччя і внутрішній лад у сім'ї перед громадою.

Внутрішньосімейні відносини залежать передусім від взаємин подружжя – чоловіка і жінки.

Патріархальний устрій сім'ї робили жінку залежною і підневільною від чоловіка. Організація життя малої сім'ї спиралася на спільні зусилля подружжя, забезпечувала жінці більшу самостійність і більші права. Велике значення мало те, що придане, посаг жінки залишалися її особистим майном. Жінка мала право розпоряджатися і здобутками домашнього господарства (молоком, птицею, яйцями тощо).

Здавна в сім'ї утвердився певний традиційний розподіл праці на «чоловічу справу» (переважно «надвірне господарство»), «жіноча справа» («хатне господарство»), «спільна праця».

У внутрішньосімейних взаєминах важливого значення надавалося стосункам батьків і дітей. Однією з найбільших чеснот була любов і повага до батьків. Неповага дітей, якого б віку вони не були, до батьків просто не допускалася, вважалася великим злом і гріхом з релігійного погляду, засуджувалася громадою. У випадках конфліктів батьків і дітей, звичай, як і громадська думка, часто віддавали перевагу першим, навіть коли їхня позиція була не зовсім справедливою. У багатьох родинах був звичай «віддавати чолом», цілувати руку батькам і родичам. Змалку дітей привчали молитися за батьків і за всю сім'ю. Зовнішнім виявом шанобливого ставлення дітей до батьків було обов'язкове звертання на «Ви». Особливе місце в сімейних стосунках відводилося матері. Невдячність дітей, вчинена матері кривда трактувалися народною традицією як порушення основоположних морально-етичних засад сімейного і взагалі людського співжиття, злочин, за який неминуча розплата.

Звичаєм утверджувалися доброзичливі, дружні стосунки, почуття родинності й між іншими членами сім'ї, зокрема братами і сестрами. Традиція вимагала субординації не лише у взаєминах між батьками і дітьми, а й між братами і сестрами. Першим за стіл сідав господар сім'ї, а за ним – усі інші (за старшинством).

Старші брат і сестра мали перевагу перед молодшими, останні повинні були слухатися їх. Коли помирав батько, обов'язком старшого брата було

опікуватися молодшими братами і сестрами, подбати про їх одруження.

Первісне суспільство не знало жодної соціальної регламентації сімейних зв'язків. У ньому панували безладні статеві стосунки, не існувало шлюбу і сім'ї. Шлях людства до сім'ї в сучасному традиційному розумінні був тривалим і залежав від культури, традицій, виробничих відносин членів суспільства.

Наші далекі предки не вигадували якихось окремих дитячих справ. До всього того, чим займалися дорослі, залучалися й діти в міру їх дорослішання: збирання ягід, скотарство, рибальство, землеробство; до свят, виконання обрядів та до різних видів мистецтва, військової справи тощо. Змістом виховання і навчання був реальний процес повсякденного, побутового і трудового життя людей, а основними засобами – спостереження, показ і багаторазові повторення різних дій.

Дітей залучали до різноманітного життя роду, племені. У сиву давнину дитина засвоювала обрядові дії календаря сонячного кола, досвід багатьох поколінь роду, що передавався шляхом переповідування родових легенд і старанного дотримання численних засторог. Не практикувалися тоді фізичні покарання дітей, їхню поведінку регламентували спільні з дорослими табу, а виховувались вони на безпосередніх реакціях дорослих на їхні вчинки. Виховання мало наслідувальний характер.

У родовій общині чітко виділялися 3 вікові групи: діти і підлітки, люди середнього віку, які виконували основні роботи, люди похилого віку.

I період виховання мав назву баяння (від народження до 1,5–2 років) – найважливішим вихователем була мати, основний засіб – колискова пісня.

II період пестування (1,5–2 – 5 років), коли вихованням займалися пестуни і пестунки, які через усну народну творчість, гру забави допомагали дитині ознайомитися з різними видами трудової діяльності і спробувати себе в ігровій ситуації.

III період набуття трудових навичок та оволодіння нормами моральної поведінки (5–10 років). Основним засобом виховання була праця – випас худоби, участь у оранці, збирання ягід, плодів¹²⁷.

В епоху матріархату дітей 5–6 років виховували матері, бо батька вони не знали. Підростаючи, хлопчик переходив у чоловічу групу свого роду, а дівчинка залишалася в жіночо-дитячій. Таким чином, «родова комуна», що складалась із чоловічих і жіночих груп, була тією організацією, що забезпечувала первинне виховання дитини на самих ранніх етапах соціогенезу. При цьому батьками дитини були всі члени общини.

В етнографії існує поділ сім'ї на 2 **типи**: *мала* (проста, нуклерна, індивідуальна) і *велика* (складна, нерозділена, сім'я розширена, багатоядерна).

Багатоядерна сім'я включає три і більше поколінь або дві і більше малих сімей, що проживають разом і ведуть спільне господарство. У ній існують дві основні форми споріднених зв'язків. Перша – зв'язок між людьми, які походять один від одного (батько, син, онук), друга – зв'язок між людьми, котрі походять від одного предка, а також осіб, поєднаних з ними шлюбом (брати, сестри, їхні жінки, чоловіки, діти). У першому випадку люди з'єднані прямою лінією

¹²⁷ Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – С. 5.

спорідненості, в другому – побічною. Для сім'ї властиві та чи інша форма спорідненості або їх поєднання.

Залежно від спорідненості сім'ї поділяються на батьківські (спільно живуть батьки і їх одружені сини) і братські (спільно живуть 2 чи більше одружених братів).

Існування, функціонування таких сімей зумовлювалося економічними причинами: більшими спільними силами простіше було вести господарство, справлятися з феодалними повинностями, сплачувати податки від одного, а не від декількох дворів («димів») і т.д.

У великій сім'ї у вихованні дітей брали участь всі її члени, помітну роль відігравали бабусі і дідусі. «Сімейна справа» вимагала участі у ній дітей, що спрощувало трудове виховання, їх професійну орієнтацію. Між батьками і дітьми панували залежні або відчужені відносини.

Традиційно українці не жили великими родинами. Син завжди прагнув відокремитися від батька і вести господарство самотійно. Найдовше (фактично до колективізації в радянський час) збереглися залишки такої сім'ї у Карпатах, Закарпатті, на Поліссі.

Сьогодні в Україні, західних культурах, поширені нуклеарні сім'ї. Нуклеарна сім'я (від лат. *nucleus* – ядро) складається з подружжя та дітей, які не перебувають у шлюбі. Вперше така назва вжита в 1949 році американським соціологом Ж. Мурдаком.

Оскільки в індустріальному суспільстві зникла потреба в великій сім'ї, за якою закріплювалась якась «справа» (вид праці), то вона почала дробитися на частини, що складалися з мінімальної кількості людей. Це було зумовлено низкою обставин. По-перше, така сім'я була більш рухливою. Шукаючи роботу, вона часто змінювала місце проживання. Це приводило до послаблення родинних зв'язків. По-друге, члени сім'ї дістали можливість набувати різних професій, займати різне становище у суспільстві, а отже, мати різні джерела прибутку, що гарантувало їм більшу стійкість, впевненість у собі. Завдяки цьому змінювався стиль життя, спосіб задоволення потреб, що теж сприяло віддаленню сімей одного роду. По-третє, розвиток системи соціального забезпечення та захисту зменшив потребу слабших членів родини (людей похилого віку, хворих) шукати опору в сім'ї, близьких стосунків з родичами.

У нуклеарній сім'ї переважає інтимно-особистісний, емоційний характер спілкування між її членами, але ускладнюється проблема виховання дітей. Це пов'язано з тим, що батьки все більше передовіряють своїх дітей дитячим закладам (яслам, садкам, школам).

Статистичні й етнографічні дані засвідчують, що з кінця XVIII ст. нуклеарна сім'я була основною на всій території України. Вона виступає як самотійна господарська одиниця, є переважно двопоколінною – складається з подружжя і їх неодружених дітей, веде своє окреме господарство, володіє виробничими засобами, має власне житло, господарські приміщення тощо. Середній чисельний склад сім'ї в минулому – 7-8 осіб. Але її еволюції властива тенденція до зменшення складу.

Найпоширенішою на Україні в XIX – поч. XX ст. була повна сім'я. Бездітне подружжя часто всиновлювало дитину з сім'ї багатодітних родичів.

Неповні сім'ї виникали здебільшого через смерть одного з батьків і досить рідко – через подружню невірність і розлучення.

Трансформація соціально-економічних умов життя українського суспільства неоднозначно позначилась на функціонуванні сім'ї як виховному інституті, породила виникнення нових проблем, пов'язаних із втратою таких загальнолюдських цінностей, як родина, рід, батьківство, материнство.

Сім'я та батьківство – два феномени суспільного життя, що спонукають людину до побудови особистісних взаємин, зменшенню психологічної дистанції між подружньою парою, посиленню почуттів довіри та розвитку стосунків прихильності¹²⁸.

За О. Безпалько, **батьківство** – процес забезпечення батьками необхідних умов для повноцінного розвитку та навчання дітей¹²⁹. І. Кон розуміє батьківство як систему взаємопов'язаних явищ: батьківських почуттів, любові, прихильності до дітей та специфічні соціальні ролі і нормативні приписи культури, а також обумовлену реальну поведінку, ставлення батьків до дітей, стиль виховання тощо¹³⁰.

У розумінні феномена батьківства поєднуються два його компоненти – материнство і батьківство, у яких звичайно підкреслюються біологічні та соціальні зв'язки між подружжям і дітьми, включаючи народження і виховання дітей, залучення їх до культурних та духовно-етичних цінностей суспільства.

Співвідношення батьківства і материнства – одна з важливих складових загальної статевої диференціації, що має не лише соціальні, але й біологічні передумови.

Традиційна модель статевої диференціації підкреслює іманентну «інструментальність» чоловічої і «експресивність» жіночої поведінки, що позначається, у першу чергу, на розподілі позасімейних і внутрісімейних, а також батьківських і материнських функцій. Якщо розглядати батьківські і материнські функції чисто біологічно, то генетична функція самця в тому, щоб запліднити якомога більше самок, тоді як самка забезпечує збереження потомства і успадкованих якостей¹³¹.

У людей годування і догляд за маленькими дітьми є обов'язком жінки, що визначає саму сутність материнства, не лише біологи, але й багато соціологів і психологів схильні підкреслювати його біологічні детермінанти.

Перш за все жінка тісніше за чоловіка втягнута в репродуктивний процес. У чоловічому життєвому циклі немає аналога такій події, як пологи, хоча окремі культури створюють його штучно (кувада)¹³².

Жінка-мати тісніше за батька пов'язана зі своєю дитиною. Їхній контакт починається вже в утробній фазі розвитку і закріплюється в подальшому. *В одному психологічному експерименті 27 матерів мали відрізнити за магнітофонним записом голос своєї 3-7-денної дитини від голосів чотирьох*

¹²⁸ Бевз Г. М. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри : монографія / Г. М. Бевз. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2010. – С. 40.

¹²⁹ Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі / О.В.Безпалько. – Київ: Центр учбової літератури, 2009. – С. 91.

¹³⁰ Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003.

¹³¹ Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – С. 264.

¹³² Там само.

інших малюків. Прикметним є те, що 22 матері зробили це безпомилково. У свою чергу, новонароджені (одноденні) немовлята виявляють здатність відрізнити і надавати перевагу голосу власної матері між іншими жіночими голосами.

У звичному нам культурному середовищі материнство – одна з головних іпостасей жіночого стереотипу, а соціальні характеристики материнської ролі окреслені більш чітко, ніж батьківські, їй приписується велике значення в справі первинної соціалізації.

Про тісну близькість і вирішальну роль матері в догляді і вихованні дитини до п'яти-семирічного віку однастайно свідчать як етнографічні, так і історичні дані. Це зафіксовано у народів Африки, в давньому Китаї, середньовічній Японії, древньому Єгипті, Індії, в іудаїзмі, середньовічному ісламі та в феодальній Європі. Навіть, якщо мати замінюється нянею або годувальницею, що було нерідко, це не змінює принципової різниці чоловічих і жіночих функцій. Роль батька скрізь виглядає більш проблематичною.

Однак соціонормативні приписи різних культур неоднозначні.

У багатьох найпростіших суспільствах Австралії, Америки, Азії і Африки теми материнства і репродуктивності не займають того центрального місця в образі жінки, до якого ми звикли. Протиставлення образу жінки-матері як втілення плідності і джерела життя образу агресивного чоловіка-мисливця не характерне для цих культур, в яких обом статям приписують і репродуктивні, і соціально-виробничі функції.

У деяких суспільствах Полінезії батьківська роль асоціюється з владою і статусом вождя, символізується детальніше і ретельніше, ніж материнська. Народження дитини, як правило, не актуалізоване і не дає жінці особливого престижу, а генеалогічні та особисті зв'язки дитини з батьком соціально більш значущі, хоча виглядають психологічно напруженіше, ніж її стосунки з матір'ю.

Характерно, що багато народів розрізняють фізичну і умовну, соціальну спорідненість не лише щодо батька, але й щодо матері. Так, у африканців мосі існує декілька різних термінів для позначення материнства: «мати, яка народила», «мати, яка вигодувала» і «мати, яка виховала».

Зміст батьківських і материнських ролей тісно пов'язані як з загальним статевим символізмом (наприклад, космогонічними уявленнями), так і з статевою стратифікацією, включаючи диференціацію подружніх ролей, – статуси матері і батька неможливо зрозуміти окремо від статусів дружини і чоловіка.

Написати загальну історію материнської любові досить важко, точніше неможливо, як і історію статевого кохання – ці поняття не просто еволюціонують, а наповнюються в різних суспільствах якісно відмінним змістом.

Так, французька дослідниця Е. Бадінтер, прослідкувавши історію материнських установок упродовж чотирьох століть (XVII–XX ст.), переконана, що материнський інстинкт – це міф. Ми не побачили ніякої спільної і необхідної поведінки матері. Навпаки, констатували надмірну мінливість її почуттів залежно від її культури, амбіцій або фрустрацій.

Материнська любов може існувати або не існувати, з'являтися чи зникати, бути сильною або слабкою, ... Все залежить від матері, від її історії і від Історії... Материнська любов – не об'єктивна реальність, а децю понаднормативне («en plus»).

До кінця XVIII ст. материнська любов у Франції була, на думку Бадінтер, справою індивідуальною і, відповідно, соціально випадковим явищем. У II пол. XVIII ст. вона поступово стає обов'язковою нормативною установкою культури. Суспільство не лише збільшує об'єм соціальної турботи про дітей, але й ставить їх в центр сімейного життя, причому головна відповідальність за них покладається на матір. Звідси – ідеальний образ ніжної, люблячої матері, яка знаходить своє найбільше щастя в дітях.

«Нова мати» насправді починає більше, а головне, по-іншому турбуватися про дітей. У кінці XVIII ст. починається кампанія за те, щоб матері самі годували немовлят, не довіряючи їх ненадійним годувальницям. Вимагають (і добиваються) звільнення дитини «від тиранії сповивання». Зростає турбота про гігієну дітей (*Людовика XIII постійно били з двох років, а вперше викупали майже в семирічному віці*). Виникає спеціальний розділ медицини – педіатрія. З індивідуалізацією внутрісімейних відносин кожна дитина, навіть новонароджена, до якої ще не встигли звикнути, стає принципово єдиною, незамінною, її смерть переживається і сприймається як непоправна гірка втрата. Зростає материнське спілкування з дітьми, матері більше не хочуть віддавати дітей в інтернати і т. д.

Однак еволюція ставлення до дітей була повільною. «Нові матері» спочатку з'являлись в середовищі забезпечених та освічених сім'ях середньої буржуазії. *Аристократкам часів Стендаля і Бальзака було ніколи займатися своїми дітьми*. Зовсім з інших причин цього не могли собі дозволити пролетарські та дрібнобуржуазні сім'ї. У селах довше зберігалися старі, досить-такі грубі, норми.

Тривала кампанія щодо захисту прав матері і дитини принесла досить відчутні соціальні та моральні плоди. Оскільки не любити дітей стало соромно, «погані» матері були змушені вдавати «хороших», симулюючи материнську любов і турботу. А зовнішнє виявлення почуттів сприяє тому, що людина і справді починає його відчувати.

Якщо вважати неправомірною біологізацію материнства, то інститут батьківства більшою мірою є історичним явищем. Хоча в останні роки йому і присвячено чимало спеціальних досліджень, соціологи, етнографи і психологи однастайні в тому, що наших знань у цій площині поки недостатньо. *Відома формула М. Мід: «батьки – це не лише біологічна необхідність, але й соціальна випадковість» – не просто гумористичний вислів.*

Фізичний контакт батька з маленькими дітьми в більшості традиційних суспільств мізерний, хоча в моногамних сім'ях з дорослішанням дитини він збільшується. У багатьох народів існують суворі правила уникнення, що обмежують контакти між батьком і дітьми. Це робить їх взаємини стриманими, суворими, забороняє виявляти ніжність.

Нагадаємо традиційний етикет кавказьких горців. Звичай вимагав, щоб у присутності сторонніх, особливо старших, батько не брав дитину на руки, не

грав з нею, не розмовляв, не виявляв ніяких почуттів. Лише в самому інтимному колі (дружини і дітей) або віч-на-віч батьку дозволялось дати волю своїм почуттям і поняньчити, приголубити дітей. Якщо батька-осетина в минулі часи випадково заставали з дитиною на руках, то він, не задумуючись, кидав малюка куди завгодно.

Культ чоловіка пов'язують з силою і суворістю, а «незасіяні», пригнічені почуття скрізь атрофуються.

Зараз картина змінилася. Як правило, більше третини батьків у кабардинців і балкарців уже беруть дітей на руки при старших родичах і з'являються з ними в громадських місцях.

Визнано, що батьки проводять зі своїми дітьми значно менше часу, ніж матері, причому лише незначна частина цього часу витрачається безпосередньо на догляд і спілкування з дітьми. Але чоловіки ніколи самі не доглядали дітей. Сучасні батьки в цьому плані не тільки не поступаються попереднім поколінням, але навіть перевищують їх тим, що, особливо в нетрадиційних сім'ях, заснованих на принципі рівності статей, беруть на себе широке коло таких обов'язків, які раніше вважались суто жіночими. Наприклад, обстеження 231 канадської сім'ї показало, що при вирівненні соціальних факторів, таких, як кількість позаробочого часу, батьки проводять з дітьми стільки ж часу, скільки й матері.

Проте людям здається, що батьківський вклад у виховання зменшується. Якщо знехтувати окремими міжкультурними відмінностями традиційної патріархальної сім'ї, батько виступає як: а) годувальник; б) персоніфікація влади і вищий дисциплінактор; в) приклад для наслідування, а нерідко й безпосередній наставник у позасімейній, суспільно-трудоій діяльності. У сучасній міській сім'ї ці традиційні цінності батьківства помітно слабшають під тиском таких факторів, як жіноче рівноправ'я, втягнення жінок в професійну роботу, тісний сімейний побут, де для батька не передбачено п'єдестал, просторова розрізненність праці та побуту. Сила батьківського впливу в минулому коренилась в тому, що він був втіленням влади та інструментальної ефективності.

У патріархальній селянській сім'ї батько не доглядав за дітьми, але вони, особливо хлопчики, проводили багато часу, працюючи з батьком, під його керівництвом. У місті положення змінилось. Як працює батько діти не бачать, а коло й значущість його внутрісімейних обов'язків значно менше, ніж у матері.

Разом з тим, «невидимий батько», як часто називають батька, стає видимим і демократичнішим. Він все частіше піддається критиці з боку дружини, а його авторитет, заснований на позасімейних факторах, відчутно знижується.

Ця тенденція помітна не лише в Європі і США, але й в Японії. Традиційна японська сім'я, заснована на принципах конфуціанства, була послідовно патріархальною і авторитарною. Інтереси «дому» (*ие*) ставились вище інтересів окремих членів сім'ї, а влада батька, як глави «дому», була великою. Він міг «виключити» з членів сім'ї будь-якого порушника сімейних правил, розірвати шлюб сина (до 30 років) або дочки (до 25 років). У традиційних описах і повсякденній свідомості батько поставав суворим і грізним, а мати ніжною і люблячою.

У післявоєнні роки положення японських батьків істотно змінилось. Японські етнографи, соціологи і психологи – Тіе Накане, Такео Дої, Сігеру Мацумото, Кацуо Аої, Хіросі Вагацума та ін. – одноставно відмічають падіння батьківського авторитету і зростання материнського впливу.

Спостереження за поведінкою батьків щодо новонароджених в природному середовищі показує, що, хоча психофізіологічні реакції чоловіків і жінок на немовлят досить схожі, їх поведінкові реакції відмінні: жінка тягнеться до дитини, прагне приголубити її, тоді як чоловік відсторонюється і відчуває при тісному контакті з немовлям емоційний дискомфорт. Цікаві результати отримані в ході спостережень за взаємодією матерів і батьків з грудними дітьми. Мати, навіть граючись з дитиною, прагне перш за все заспокоїти, втішити її; материнська гра – свого роду продовження і форма догляду за дитиною. А батько, загалом чоловіки, навпаки надають перевагу силовим іграм і діям, що розвивають власну активність дитини.

Як правило, батьки не доглядають безпосередньо за новонародженим; активний контакт батька з дитиною починається, коли дитині виповнюється 1,5–2 роки, або й пізніше. З народженням дитини чоловік отримує багато неприємностей (додаткові матеріальні затрати, побутові обов'язки: прання пелюшок, зменшення уваги з боку дружини, порушення сну тощо) і практично ніяких задовольств. Однак експериментально доведено, що психологічно підготовлені батьки з радістю милуються малюками, отримують фізичне задоволення від дотику до них (частіше це відбувається у відсутність матері, адже чоловіки бояться проявити незграбність і соромляться власної ніжності) і не поступаються жінкам в мистецтві догляду за дітьми. Це сприяє тіснішій емоційній близькості батька з дитиною.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «сім'я».
2. Вкажіть основні функції сім'ї.
3. Які ви знаєте форми шлюбу?
4. Розкрийте погляди народної педагогіки на сім'ю і ставлення до батьків і дітей.
5. Опишіть особливості виховання в первісному суспільстві.
6. Назвіть типи сімей та дайте їхню характеристику.
7. Що таке батьківство?
8. Співвідношення батьківства і материнства.

ВИХОВАННЯ ЯК ЧИННИК ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Культура кожної країни, народів, націй неповторна й унікальна, є невід'ємною складовою скарбниці світової культури. На повноцінний розвиток етнічної культури впливає широке коло чинників, зокрема історичний шлях народу, відособлення або взаємовплив з іншими народами; соціальні, економічні, екологічні умови; культурна політика держави тощо.

Культура – сукупність матеріальних і духовних, нематеріальних цінностей, створених людством протягом його історії.

Культуру поділяють на матеріальну і духовну, проте межі між ними часто досить умовні, штучні.

Матеріальна культура – сукупність засобів виробництва і матеріальних благ, створених людською працею на кожному етапі суспільного розвитку.

Духовна культура (духовність) пов'язана зі словом «дух» – філософським поняттям, що означає нематеріальне начало, на відміну від матеріального начала світоіснування і його уявлення. Питання про співвідношення духу і матерії – що з них первинне, а що вторинне, похідне – основне питання філософії, яке донині дискусійне, не має чіткого обґрунтування і визначає рівень інтелектуального, морально-етичного, естетичного та емоційного розвитку суспільства, індивідуума, його душі, совісті, свідомості, почуття інтуїції. Духовна культура включає такі складові: освіту, вихованість, вірування, прагнення, ідеали людини тощо.

Отже, розглядаючи поняття культури, слід мати на увазі, що існують особливості матеріальних і духовних форм суспільного виробництва. Так, матеріальна культура покликана задовольняти наші фізіологічні потреби, дати людям насамперед їжу, одяг, житло, полегшити зв'язок і спілкування, тоді як духовна культура через органи чуття впливає на наші почуття, думки, свідомість, волю, інтуїцію, настрої тощо.

Етнічна культура виникає природнім шляхом у межах певної етнічної території і не поширюється за межі цієї території. Важливою особливістю етнокультури є етнічна самоідентифікація, тобто усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти, що виявляється насамперед через відоме вже на первісних етапах розвитку суспільства «ми – вони». Критеріями етнічного ототожнення є:

- територія; держава;
- мова, антропологічний тип;
- етнокультурні ознаки (одяг, національні риси побуту тощо);
- національна поведінка, зумовлена національним характером, що спирається на традиційну звичаєвість;
- етнічна релігія.

Класичне визначення етнічної культури ґрунтується на уявленні про неї, як про локальне явище цілісного процесу світової культури. Отже, **етнічна культура** – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених певним етносом (народом) упродовж його історії на його власній території засобами етнічного самовираження (рідна мова, рідна релігія) і не включає імпортованих зразків (наприклад, світові релігії)¹³³.

Основою і складовими етнокультури є історія розвитку конкретного народу, філософські та релігійні уявлення, мистецтво, наука і освіта.

Етнокультура є результатом колективної творчості. Вона охоплює міфи, звичаї, традиції, фольклор, народне ремесло, мову. Етнокультура є найконсервативнішим елементом культури: її архетипи, в яких закодовано певні особливості світосприймання і світорозуміння, є одним із важливих чинників самобутності національної культури. На ранніх етапах становлення етнокультури її неможливо відокремити від релігійних вірувань. До української етнокультури належать деякі символи, образи тисячолітньої давності (в колядках помітні елементи магічних ритуальних дій, деякі з них походять із часів трипільської культури тощо). Українська етнокультура, попри її

¹³³ Лозко Г. Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект / Г. Лозко. – Київ: АртЕК, 2001. – С. 28–32.

консерватизм, не залишалась упродовж своєї історії незмінною, оскільки на неї постійно впливали різноманітні ідеологічні і соціально-економічні явища, особливо християнство.

Чим більше духовних та матеріальних культурних цінностей створено народом, тим більше зусиль необхідно докладати для їх передачі наступним поколінням. Шляхом збереження та передачі духовних і матеріальних цінностей нащадкам реалізується закон засвоєння культури. У суспільстві сформувалися різні способи передачі культурних цінностей. Такими способами є виховання, навчання, освіта, мова, дотримання звичаїв та традицій власного народу, вивчення кращих зразків української літературно-мистецької спадщини. У межах певної соціальної спільноти людей ці форми утворюють достатньо складну ієрархічну систему, що вбирає в себе і відтворює духовні цінності, погляди, ідеї принципи, зразки поведінки і діяльності, мислення та почуття, риси національного характеру. З плином історії суспільства відбувається не лише опанування набутих досвідом, але й подальший розвиток, удосконалення культури, створюються нові культурні цінності, змінюються традиційні форми передачі і засвоєння культури.

В Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася своя система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу.

Зокрема О. Сухомлинська зазначає, що виховання як соціальне явище – це феномен, що вміщує в собі спадщину багатьох поколінь і багатьох народів. Це – не встановлений набір методів і форм, шляхів і засобів впливу на особистість, групу чи колектив, незавершений ансамбль знань, цінностей, правил і норм поведінки, етнічних чи релігійних принципів. «Виховання, – підкреслює автор, – це комунікація, засобом існування якої є культурна адаптація¹³⁴.

Сукупність знань і уявлень про культуру, традиції, ідеали, цінності свого етносу, а також усвідомлення себе членом цієї спільноти, місця свого народу серед інших народів – це основа формування етнічної самосвідомості особистості¹³⁵.

Феномен етнічної самосвідомості пов'язаний з усвідомленням етнозумовлюючих елементів матеріальної, соціальної і духовної культури. Однак в етнічній самосвідомості відбиваються не лише особливості матеріальної культури етносу і специфіка його соціального буття. Важливим компонентом етнічної самосвідомості є усвідомлення групою своєї моральної і психологічної єдності. Одне з джерел формування психологічної єдності етносу, поряд з іншими елементами духовної культури, становлять звичаї та ритуали, які сприяють зміцненню групової інтеграції. До сфери етнічної самосвідомості відносяться також етнічні автостереотипи і етнічні почуття¹³⁶.

¹³⁴ Сухомлинская О. Этнопедагогика – средство поликультурного воспитания / О. Сухомлинская // Украинский обозреватель. – 1994. – № 8. – С. 1–2.

¹³⁵ Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичні та етнорелігієзнавчі аспекти. – Київ: Артєк, 2001. – С. 59.

¹³⁶ Психологічні закономірності реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві: монографія / М.-Л. А. Чепа, М. І. Савіна, С. Є. Солодчук [та ін.]; за ред. М.-Л. А. Чєпи. – Київ, 2015. – С. 10.

Етнічна (національна) самосвідомість індивідів має різні рівні:

1) особи з низькою етнічною (національною) обізнаністю, майже або повністю асимільовані чужим (панівним, імперським) етносом, виявляються не тільки байдужими, але часто й ворожими до свого етносу; вони не додають, енергії своєму народові, навпаки – діють як відцентрові сили розладу й розпаду етнічної цілості;

2) особи з поміркованою національною свідомістю також небагато користі дають для державотворення, оскільки їхня національна свідомість не настільки міцна, щоб активно виявляти її;

3) на думку американських учених Дж. Маккея та Ф. Льюїса, високий рівень національної свідомості (максимальної етнічності) об'єднує людей, які беруть активну участь у діяльності своєї етнічної групи, у забезпеченні її політичних, економічних, соціальних та інших інтересів¹³⁷.

Етнічна самосвідомість розрізняється за своїми носіями як етнічна самосвідомість окремого представника етносу, тобто етнофора, і як етнічна самосвідомість етносу в цілому.

Формування національної свідомості та самосвідомості розпочинається з самого раннього віку, можна сказати з народження і вбирається з молоком матері та передбачає: виховання любові до рідної землі, до свого народу, готовності до праці в ім'я України, освоєння національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню національної гідності, залучення дітей до практичних справ розбудови державності, формування почуття гідності й гордості за свою Батьківщину.

Розвиток етнічної ідентичності швейцарський учений Ж. Піаже розглядає, насамперед, як створення когнітивних моделей, відповіддю на які є етнічні почуття. Він виокремлює три етапи в розвитку етнічних характеристик: у 6-7 років дитина набуває перші (фрагментарні і несистематичні) знання про свою етнічну приналежність; у 8-9 років дитина вже чітко ідентифікує себе зі своєю етнічною групою, висуває підстави ідентифікації – національність батьків, місце проживання, рідна мова; у 10-11 років етнічна ідентичність формується в повному обсязі, в якості особливостей різних народів дитина відзначає унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури¹³⁸.

У розвитку національної свідомості дитини (зрілої людини) О. Вишневський виокремлює щонайменше три етапи, які накладають на цю свідомість помітний відбиток, збагачують її зміст.

1). Етнічне самоусвідомлення – першооснова, коріння патріотизму. Етнізація дитини починається з раннього періоду життя в сім'ї, з маминої колискової, з бабусиної казки, з участі у народних звичаях та обрядах, із народної пісні, причетності до народної творчості. У ранньому дитинстві формується культ рідної оселі, сім'ї, предків, рідного села, міста. Фундаментальне значення в процесі етнізації має рідна мова, засвоєнню якої до певного часу не повинні заважати інші мови.

¹³⁷ Лозко Г. Етнологія України. Філософсько-теоретичні та етнорелігієзнавчі аспекти / Г. Лозко. – Київ: Арттек, 2001. – С. 59.

¹³⁸ Божович Л. И. Психологическое развитие школьника и его воспитание / Л.И. Божович, Л.С. Славина. – М.: Знание, 1979. – С. 96.

2). Національно-політичне самоусвідомлення – припадає переважно на підлітковий вік і передбачає усвідомлення себе як частини нації, своєї причетності до неї як явища політичного, що має чи виборює певне місце серед інших націй. До найважливіших моментів цього етапу національного виховання належать відновлення історичної пам'яті та формування почуття національної гідності.

3). Громадсько-державне самоусвідомлення – передбачає формування правильного розуміння понять патріотизму й націоналізму, виховання поваги до національно-культурних цінностей інших народів, прищеплення почуття національної, расової, конфесійної толерантності¹³⁹.

Значна роль у вирішенні проблеми формування етнічної самосвідомості належить освіті. В освітньому просторі людина заглиблюється в етнічну культуру свого народу, пізнає національну самобутність регіону, а через них залучається до світової загальнолюдської культури. Провідником культурного спадку етносів, націй, спільнот є педагог, який покликаний залучати майбутнє покоління до різних культурних цінностей, традицій, бути носієм власної етнонаціональної культури та сприяти формуванню етнічної самосвідомості дитини.

Таким чином, педагог, компетентний в етнокультурних особливостях представників спільноти, до якої належить його вихованець, через такі складові культури, як мова етносу, матеріальна культура, соціонормативні стереотипи, етнопсихологічні орієнтації, може впливати на поведінку дитини як у звичайних ситуаціях, так і в ситуаціях спонтанного реагування¹⁴⁰.

¹³⁹ Вишневецький О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси / О. Вишневецький. – Львів, 1996. – С. 134–178.

¹⁴⁰ Мацейків Т. Етнокультурна ідентифікація особистості / Т. Мацейків // Педагогіка і психологія. – 2001. – №1. – С. 19.

Розділ 3

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Загальні вказівки з підготовки до семінарських занять та виконання завдань для самостійної роботи

1. Для підготовки до семінарських занять і виконання завдань для самостійної роботи слід завести окремий зошит.
2. Готуючись до заняття, необхідно зазначити у зошиті тему, план заняття, виконати письмові завдання, чітко виділивши завдання до практичної і самостійної робіт.
3. Розпочинати вивчення теми варто з опрацювання матеріалу лекції або за вказаною літературою прочитати, виписати в зошит визначення, класифікації, важливі положення, головні думки, цитати, перенести в зошит схеми, таблиці (можливі ксерокопії).
4. Завершити вивчення теми написанням творчих письмових завдань.
5. Усі завдання є обов'язковими до виконання.
6. Зошит для практичних робіт і виконання завдань для самостійної роботи повинен бути охайним та естетично оформленим.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ДОВГОТРИВАЛІ ЗАВДАННЯ

Бути готовими до участі в семінарі-конференції «Сучасне батьківство».

Підготувати доповіді на теми:

1. Обумовленість засобів виховання дітей в українській родині світоглядними засадами та ціннісними орієнтаціями народу.
2. Ідеал жінки-матері в українському фольклорі, класичній літературі.
3. Ідеал батька в українському фольклорі, класичній літературі.
4. М. Стельмахович про місію батька в українській родині.
5. М. Стельмахович про матір і її роль в українській родині.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНА СУТНІСТЬ ДИТИНСТВА

ЗАНЯТТЯ 1

Дитинство як об'єкт досліджень різних наук – 2 год.

Форма проведення – семінар

План

1. Обговорення теоретичних засад проблеми.
2. Дискусії з теми.

Теоретичні питання

1. Етнографія дитинства як наука.
2. Інтегрований підхід до проблеми дитинства.
3. Дитинство в психології.

4. Дитинство в педагогіці.
5. Дитинство в соціології.
6. Дитинство в філософії.

Алгоритм самопідготовки

I. Проаналізуйте зміст лекцій, дайте відповіді на такі запитання:

1. Обґрунтуйте необхідність полідисциплінарного вивчення проблематики дитинства.
2. Дайте визначення поняття «етнографія дитинства». Хто перший ввів його в науку?
3. Охарактеризуйте дитинство як педагогічну, психологічну, соціальну і філософську категорію.
4. Чому останнім часом бурхливо стала розвиватись соціологія дитинства? Проаналізуйте соціологічні парадигми вивчення дитинства.
5. Охарактеризуйте пріоритетні принципи нових взаємин дорослих і дітей за О. Орловим.
6. На вашу думку, дитинство – дзеркало чи задзеркалля культури? Відповідь обґрунтуйте.

II. Розкрийте зміст понять: дитинство, етнос, етнографія, етнологія, етнографія дитинства, світ дітей, світ дорослих.

III. Завдання для самостійної роботи:

1. Випишіть із словників різних наук трактування дефініції «дитинство». Зробіть порівняльний аналіз.

**Автор (назва
словника)**

Визначення поняття

**Відмінність від
інших визначень**

2. Доберіть 20 приказок і прислів'їв про дітей, а також 5 висловів видатних людей про дітей і дитинство.

Література

1. Абраменкова В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре / В. В. Абраменкова. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 416 с.
2. Агацци Э. Человек как предмет философии / Э. Агацци // Вопросы философии. – 1989. – №12. – С 12–14.
3. Эльконин Д.Б. Кризис детства и основания проектирования форм детского развития / Д. Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1992. – №3–4.
4. Зеньковский В.В. Психология детства / В. В. Зеньковский. – Екатеринбург, 1995. – 297 с.
5. Карасев Л.В. Знаки покинутого детства («постоянное» у Платонова) / Л. В. Карасев // Вопросы философии. – 1990. – № 2. – С. 33–38.
6. Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 336 с.
7. Кочубей Т. Дитинство – найбільша соціальна цінність / Т. Кочубей // Рідна школа. – 2004. – №5. – С. 13–16.
8. Кудрявцев В. Т. Психология развития человека / В. Т. Кудрявцев. Ч. 1. – Рига, 1999. – 160 с.
9. Побірченко Н. С. Дитинство як предмет етнопедагогічних досліджень /

- Н. С. Побірченко // Шлях освіти. – 2002. – №2. – С. 45–51.
10. Поніманська Т.І. Дитинство як категорія гуманістичної педагогіки / Т. І. Поніманська // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. праць. – Рівне, 2002. – № 19. – С. 7–10.
 11. Поніманська Т.І. Теоретико-методологічні засади гуманістичного виховання дітей дошкільного віку / Т. І. Поніманська. – Рівне, 2006. – 364 с.
 12. Приходько Ю. О. Нариси становлення і розвитку дитячої психології / Ю. О. Приходько. – Київ, 1999.
 13. Фельдштейн Д. И. Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития / Д. И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 3–19.
 14. Фельдштейн Д. И. Феномен Детства и его место в развитии современного общества / Д.И.Фельдштейн // Воспитание школьников. – 2005. – № 4. – С. 2–8; № 5. – С. 4–8.

ЗАНЯТТЯ 2

Особливості уявлень про дитинство на різних етапах історії людства. Своєрідність стилів виховання в різні історичні епохи – 2 год.

Форма проведення – семінар

План

1. Обговорення теоретичних засад проблеми.
2. Дискусії з теми.

Теоретичні питання

1. Психоісторія як наука. Дитинство як соціально-історичне явище.
2. Характеристика стилів виховання за Л. Демозом.
3. Дитина в пралогічних культурах.
4. Дитинство в епоху Середньовіччя.
5. Дитинство в епоху Відродження.
6. Дитинство в епоху Просвітництва.
7. Дитинство в 2-ій половині ХІХ – 1-ій половині ХХ століття.
8. Дитинство 2-ої половини ХХ століття.

Алгоритм самопідготовки

I. Проаналізуйте зміст лекцій, дайте відповіді на такі запитання:

1. З яким моментом соціогенезу пов'язують виникнення дитинства?
2. Чим характеризується нав'язливий стиль ставлення до дітей в епоху Просвітництва?
3. Яке головне завдання соціалізуючого стилю виховання?
4. Охарактеризуйте типи суспільств щодо пріоритетності дисциплінуючого чи активізуючого педагогічного впливу на дитину за І. Коном.
5. Якою була тривалість дитинства в архаїчному суспільстві?
6. Охарактеризуйте засади гуманістичної педагогіки.
7. У який історичний період починає формуватися культура дитинства?
8. Хто з педагогів вперше сформулював поняття дитинства як загальної для всіх людей фази розвитку?
9. З яким історичним періодом пов'язано виникнення нового образу дитинства та одночасне зростання інтересу до дитини у всіх сферах

культури?

10. У якому столітті з'явився спеціальний дитячий одяг, який виділив дитину з дорослого світу?

II. Розкрийте зміст понять: історія дитинства, психоісторія, стилі виховання, інфантицид, етапи історії людства, кумівство, аталичество, кормильство, побратимство, посестринство.

III. Завдання для самостійної роботи:

1. Підберіть приклади з літератури, які б характеризували певний стиль виховання за Л. Демозом (випишіть в зошит для практичних робіт).
2. Проаналізуйте концепцію історичних формацій дитинства В. Кудрявцева.

Складіть таблицю:

Історична епоха	Соціокультурний статус дитинства	Самобутній образ дитини в культурній традиції часу	Культурно-виховні особливості дитинства

3. Підготуйте реферативне повідомлення «Статус дитини в суспільстві та ставлення до неї дорослих у різні історичні епохи» (епоха на вибір).

Література

1. Арьес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф. Арьес. – Екатеринбург, 1999. – 416 с.
2. Білецька С. Дитинство епохи Середньовіччя: становлення християнського сприйняття / С. Білецька // Шлях освіти. – 2009. – № 3. – С. 35–41.
3. Білецька С. Еволюція образу дитини: Ж.-Ж. Руссо як основоположник теорії педоцентризму / С. Білецька // Шлях освіти. – 2010. – № 3. – С. 31–34.
4. Білецька С. Особливості античної концепції дитинства / С. Білецька // Шлях освіти – 2008. – № 5. – С. 42–47.
5. Ваховський Л. Ц. Психоісторичний підхід до вивчення еволюції дитинства / Л. Ц. Ваховський // Шлях освіти. – 2012. – № 1. – С. 2–5.
6. Веджо М. О воспитании детей и об их достойных нравах / М. Веджо // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.) / Сост. Н. В. Ревякина, О. Ф. Кудрявцева. – М., 1999. – С. 199–214.
7. Загарницька І. Дитинство в епоху інформаційної революції / І. Загарницька // Вища освіта України. – 2011. – № 4. – С. 69–77.
8. Квас О. В. Світ дитинства епохи Середньовіччя / О. В. Квас // Шлях освіти. – 2011. – № 4. – С. 38–41.
9. Коменский Я. А. Педагогическое наследие / Я. А. Коменский, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци. – М., 1989.
10. Кудрявцев В. Т. Смысл человеческого детства и психическое развитие ребенка / В. Т. Кудрявцев. – М., 1997.
11. Кошелева О. А. История детства: опыт зарубежной историографии / О. А. Кошелева // Педагогика. – 1996. – № 3. – С. 81–87.
12. Кочубей Н. Сучасне сприйняття дитинства: складність чи простота / Н. Кочубей // Вища освіта України. – 2012. – № 2. – С. 37–42.
13. Литвиненко С. А. Феномен дитинства в контексті соціально-культурного розвитку / С. А. Литвиненко // Наука і освіта. – 2001. – № 1. – С. 11–14.
14. Обухова Л. Ф. Детская (возрастная) психология / Л. Ф. Обухова. – М., 1999.
15. Поніманська Т. І. Гуманізація педагогічної позиції у просторі дитинства /

- Т. І. Поніманська // Дошкільне виховання. – 2003. – №12. – С. 3–5.
16. Пушкарева Н. Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в 10-15 вв.) / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 6.
 17. Ревякина Н. В. Гуманистическое воспитание в Италии XIV-XV веков / Н. В. Ревякина. – Иваново, 1993. – 259 с.
 18. Фельдштейн Д. И. Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития / Д. И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1998. – №1. – С. 3–19.
 19. Фельдштейн Д. И. Феномен Детства и его место в развитии современного общества / Д. И. Фельдштейн // Воспитание школьников. – 2005. – №4. – С. 2–8; №5. – С. 4–8.
 20. Эразм Роттердамский. О воспитании детей // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.) / Сост. Н. В. Ревякина, О. Ф. Кудрявцева. – М., 1999. – С. 246–296.

ЗАНЯТТЯ 3

Етнопедагогічні проблеми дитинства – 2 год.

Форма проведення – семінар

План

1. Обговорення теоретичних засад проблеми.
2. Дискусії з теми.

Теоретичні питання

1. Дослідження історії дитинства Ф. Арієса.
2. Екологія дитинства У. Бронфенбреннера.
3. Сучасні дослідження екології дитинства.
4. Етнопсихологічні дослідження дитинства (З. Фрейд, Е. Еріксон).
5. Дослідження М. Мід у галузі порівняльного вивчення дитинства.

Алгоритм самопідготовки

I. Проаналізуйте зміст лекцій, дайте відповіді на такі запитання:

1. Які галузі досліджень дитинства представляють такі вчені: Ф. Арієс, М. Мід, Е. Еріксон, Л. Виготський, Д. Ельконін, У. Бронфенбреннер?
2. Кого з вчених вважають піонером сучасної історії дитинства?
3. У якому столітті на полотнах художників починають з'являтися перші портрети реальних дітей?
4. Як виникла концепція відомого американського соціального психолога У. Бронфенбреннера «Екологія людського розвитку»?
5. Розкрийте зміст поняття «екологічне середовище».
6. На що орієнтована кофігуративна культура ?
7. Що означають поняття «транскультурний», «аккультурація»?
8. Хто з вчених ввів в науковий обіг термін «етнопедагогіка»?

II. Розкрийте зміст понять: історія дитинства, екологія дитинства, екологічне середовище, етнопсихологія, типи культур, культурна конфігурація, міжпоколінна трансмісія етнокультури, інкультурація.

III. Завдання для самостійної роботи:

1. Підготувати відповіді на питання (письмово у зошиті):

1. Опишіть еволюцію дитячого одягу за Ф. Арієсом.
2. Проаналізуйте сутність сучасної міжпоколінної трансмісії етнокультури.
3. Охарактеризуйте традиційні форми виховання дітей у різних народів. Спільні і відмінні риси.

Література

1. Андрусич Н. Сприятлива екологія дитинства – головний пріоритет / Н. Андрусич // Дошкільне виховання. – 2014. – № 5. – С. 2–3.
2. Богуш А. М. В. А. Сухомлинський: екологія дитинства / А. М. Богуш // Дошкільна освіта. – 2010. – № 2. – С. 4–9.
3. Бронфенбреннер У. Два мира детства: дети в США и СССР / У. Бронфенбреннер. – М., 1976.
4. Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 336 с.
5. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія / А. М. Львовичкіна. – Київ, 2002. – 144 с.
6. Мид М. Культура и мир детства: избр. произведения / М. Мид. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
7. Николаева Т. Экология детства / Т. Николаева // Дошкольное воспитание. – 2006. – № 7. – С. 115–119.
8. Садохин А. П. Межкультурная коммуникация / Садохин А. П. – М., 2006. – 288 с.
9. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Передней и Южной Азии. – М., 1983.
10. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Южной и Юго-Восточной Азии. – М., 1988.
11. Этнография детства. Традиционные методы воспитания у народов Австралии, Океани и Индонезии. – М., 1992.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ПЕДАГОГІЧНА ЕТНОГРАФІЯ

ЗАНЯТТЯ 4

Родильна обрядовість. Ініціації як засіб соціалізації молоді – 2 год.

Форма проведення – семінар

План

1. Обговорення теоретичних засад проблеми.
2. Дискусії з теми.

Теоретичні питання

1. Вікові періоди розвитку людини у народній виховній практиці.
2. Сутність поняття «родильна обрядовість».
3. Українська «родильна обрядовість».
4. Етнокультурна варіативність «родильної обрядовості».
5. Поняття «ініціація». Посвячувальні обряди.
6. Гендерні відмінності в обрядах переходу й ініціаціях.

Алгоритм самопідготовки

I. Проаналізуйте зміст лекцій, дайте відповіді на такі запитання:

1. Що таке родильна обрядовість?

2. На які цикли поділяються обряди, пов'язані з народженням дитини?
3. Розкрийте гуманістичний зміст ставлення до новонародженої дитини в традиційній українській сім'ї.
4. Яке ваше ставлення до обрядів, пов'язаних із народженням дитини?
5. Охарактеризуйте статево-рольову ідентифікацію в різних етнічних культурах: особливості організації життя, традиційні види трудової і побутової діяльності.
6. Чим сучасна соціалізація дітей і підлітків відрізняється від «традиційної»?

II. Розкрийте зміст понять: родильна обрядовість, традиції, звичаї, образ новонародженого, ініціація, статево-рольова ідентифікація.

III. Завдання для самостійної роботи:

1. Зробіть порівняльний аналіз 2-х сучасних наукових вікових періодизацій і традиційних уявлень про вікові періоди розвитку людини в різних етнокультурах (строки періодизації, вікові характеристики, соціальні очікування).
2. У зошит для практичних робіт випишіть приклади родильної обрядовості українців.
3. Підготуйте короткі повідомлення (письмово у зошиті) на теми: «Ставлення до матері і роль батька у різних народів»; «Образ новонародженого в культурах різних народів (обряди, прикмети, традиції, звичаї)».
4. Підготуйте анотацію-презентацію книги М. Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» (К., 2011).
5. Підберіть приклади обрядів ініціацій у різних культурах, опишіть їх у зошиті для практичних робіт. Підготуйте відеопрезентацію одного з таких обрядів.

Література

1. Бриняк О. Родильна обрядовість українців: регіональні варіації за етнографічними записами кінця XIX – поч. XX ст. / О. Бриняк // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 55–80 // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/kyev_old/2011_2/Brynjak.pdf.
2. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – Київ, 2011. – 255 с.
3. Дехтярчук В. Родильна обрядовість мешканців Гоцанського р-ну Рівненської області / В. Дехтярчук // Наукові записки управління культури і туризму Рівненської облдержадміністрації, Рівненський обласний краєзнавчий музей, Відділ «Ін-т дослідів Волині»; [відп. за вип. О. С. Романчук]. – Рівне, 2008. – Вип. VI. – С. 229–234.
4. Етнографія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. та допов. – Львів: Світ, 2004. – 517 с.
5. Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 336 с.
6. Кукушин В. С. Этнопедагогика / В. С. Кукушин. – М., 2003. – 304 с.
7. Кукушин В. С. Этнопедагогика и этнопсихология / В. С. Кукушин, Л. Д. Столяренко. – Ростов-н/Д, 2000. – 448 с.
8. Мид М. Культура и мир детства: избр. произведения / М. Мид. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
9. Педагогическая антропология / Автор-сост. Б. М. Бим-Бад. – М., 1998. – С. 198–199,

256–257.

10. Пушкарева Н. Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в 10-15 вв.) / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 1996. – №6.
11. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. – Київ: Знання, УРСР, 1991. – 48 с.
12. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка / Є. І. Сявавко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 159 с.
13. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Передней и Южной Азии. – М., 1983.
14. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Южной и Юго-Восточной Азии. – М., 1988.
15. Этнография детства. Традиционные методы воспитания у народов Австралии, Океани и Индонезии. – М., 1992.

ЗАНЯТТЯ 5

Дитяча субкультура.

Етнічна культура педагога – 2 год.

Форма проведення – семінар

План

1. Обговорення теоретичних засад проблеми.
2. Дискусії з теми.

Теоретичні питання

1. Культура дитинства.
2. Поняття «дитяча субкультура», соціальні детермінанти її формування.
3. Значення дитячого фольклору.
4. Дитячі співтовариства як чинник дитячої субкультури.
5. М. Мід про значення молодіжних інновацій для розвитку культури.
6. Проблема взаємодії дитячої субкультури і цінностей дорослих. Права дитини.
7. Матеріальна і духовна форми існування культури.
8. Поняття про етнічну самосвідомість. Значення етнокультури педагога, критерії та показники сформованості етнічної самосвідомості.

Алгоритм самопідготовки

I. Проаналізуйте зміст лекцій, дайте відповіді на такі запитання:

1. Поясніть, чому зараз у багатьох країнах спостерігається відродження досліджень дитячої субкультури?
2. Які функції виконує дитяча субкультура?
3. Що таке права дитини і як вони реалізуються в сучасному суспільстві?
4. Які головні ознаки етнічної самосвідомості?
5. Що є основою розвитку етнічної самосвідомості особистості?

II. Розкрийте зміст понять: культура дитинства, дитяча субкультура, фольклор, дитячі співтовариства, права дитини, культура, контркультура, форми існування культури, етнічна самосвідомість, етнофор, інкультурація.

III. Завдання для самостійної роботи:

1. У робочому зошиті схематично зобразіть джерела дитячої субкультури, випишіть їх яскраві приклади. Підготуйте презентацію на тему: «Дитяча субкультура».
2. Підготуйте конспект основних положень праці Осоріної М. В. «Секретный мир детей в пространстве мира взрослых» щодо особливостей дитячої субкультури як певної соціокультурної системи (Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – СПб., 2000. – 278 с.).
3. Проаналізуйте Конвенцію ООН «Про права дитини» з позиції історичного підходу до аналізу дитинства.
4. Підготуйте у зошиті реферативні повідомлення (тема на вибір):
 - Роль народного мистецтва, традицій, звичаїв, вірувань як складової частини етнокультури.
 - Етнічна культура як матеріальні і духовні надбання та цінності окремого етносу.

Література

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре / В. В. Абраменкова; Акад. пед. и соц. наук. МПСИ. – М.: МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. – 414 с.
2. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі: навч. посіб. / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – Київ: Вища школа, 2002. – 407 с.
3. Богуш А. М. Українське народознавство в дошкільному закладі: Практикум: Навч. посіб. / А. М. Богуш, Н. В. Лисенко. – Київ: Вища школа, 2003. – 206 с.
4. Горбунова Н. В. На зустріч із дитинством: Український фольклор як один із компонентів дитячої субкультури / Н. В. Горбунова // Гуманітарні науки. – 2005. – № 2. – С. 168–174.
5. Давыдова О. И. Дразнилки: феномен детской субкультуры / О. И. Давыдов // Дошкольная педагогика. – 2009. – № 8. – С. 9–12.
6. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко; Наук. ред. А. М. Богуш. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 368 с.
7. Етнографія України : навч. посіб. / за ред. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. та допов. – Львів: Світ, 2004. – 517 с.
8. Иванова Н. В. Особенности и значение детской субкультуры / Н. В. Иванова // Педагогика. – 2005. – №7. – С. 31–36.
9. Кононко О. Л. Дитяча субкультура як цінність і складова особистісно-орієнтованої освіти / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2001. – № 12. – С. 6–12.
10. Конвенція про права дитини // Відродження. – 1999. – № 1.
11. Кононенко П. П. Українознавство: навч. посіб. / П. П. Кононенко. – Київ, 1994. – 319 с.
12. Кудрявцев В. Т. Ещё раз о природе детской субкультуры / В. Кудрявцев, Т. Алиева // Дошкольное воспитание. – 1997. – № 4.
13. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія / А. М. Львовичкіна. – Київ, 2002. – 144 с. // Режим доступу: <http://www.monographies.ru/144-4773>
14. Михайленко Н. К портрету современного дошкольника / Н. Михайленко, Н. Короткова // Дошкольное воспитание. – 1993. – № 1.
15. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М. В. Осорина. – СПб.: Питер, 2000. – 278 с.
16. Попов Б. І. Історичні форми етнічної самосвідомості і соціально-педагогічний

- потенціал етнографії / Б. І. Попов // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 2. – С. 4–7.
17. Прошкуратова Т. Законодавче забезпечення дитинства / Т. Прошкуратова // Початкова школа. – 2004. – № 3. – С. 4–5.
18. Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство / М. Г. Стельмахович. – Київ: Знання, УРСР, 1991. – 48 с.
19. Фурман Б. Субкультура / Б. Фурман, А. Литвин // Психологія і суспільство. – 2011. – № 3. – С. 187–192.
20. Українське народознавство / За ред. С. П. Павлюка. – Львів, 1997.

ЗАНЯТТЯ 6

Історико-демографічні проблеми сім'ї.

Виховання родинної спільності – 2 год.

Форма проведення – семінар

План

1. Обговорення теоретичних засад проблеми.
2. Дискусії з теми.

Теоретичні питання

1. Історичні форми сім'ї та шлюбу.
2. Первісна община та її виховні функції.
3. Характеристика багатоядерної і нуклеарної сімей.
4. Явище внутрісімейних відносин. Роль батька, матері, дітей у сім'ї.
5. Поняття про різні соціокультурні типи сімей.
6. Місце родини у соціалізації дітей.

Алгоритм самопідготовки

I. Проаналізуйте зміст лекцій, дайте відповіді на такі запитання:

1. Вкажіть етапи історичного розвитку сім'ї.
2. Які існують соціокультурні типи сімей?
3. Окресліть тенденції розвитку інституту батьківства в сучасному суспільстві?
4. Чи можуть вирости повноцінні діти в неповній або нетрадиційній сім'ї?

II. Розкрийте зміст понять: сім'я, моногамія/полігамія, багатоядерна, нуклеарна сім'я, батьківство, сім'я, рід, родина, родичі.

III. Завдання для самостійної роботи:

1. Підберіть 15 приказок і прислів'їв про батьків, 5 висловів діячів педагогічної думки про сімейне виховання.
2. Випишіть із тлумачних словників визначення категорій «сім'я», «рід», «родина», «родичі».
3. Підготуйтеся до участі в семінарі-конференції «Сучасне батьківство» за темами (тема на вибір):
 - Ідеал жінки-матері в українському фольклорі, класичній літературі.
 - Ідеал батька в українському фольклорі, класичній літературі.
 - М. Стельмахович про місію батька в українській родині.

- М. Стельмахович про матір та її роль в українській родині.
- Материнство і батьківство: ролі, почуття, ставлення.
Матеріали доповіді оформіть у робочому зошиті.

Література

1. Акивис Д. С. Отцовская любовь / Д. С. Акивис. – М., 1989.
2. Етнографія України : навч. посіб. / за ред. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. та допов. – Львів: Світ, 2004. – 517 с.
3. Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 336 с.
4. Кочубей Б. И. Мужчина и ребенок / Б. И. Кочубей. – М., 1990.
5. Кукушин В. С. Этнопедагогика / В. С. Кукушин. – М., 2003. – 304 с.
6. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка / М. Г. Стельмахович. – Київ: ІСДО, 1996. – 288 с.
7. Сявавко Є. І. Українська етнопедагогіка / Є. І. Сявавко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 159 с.
8. Українська родина: Родинний і громадський побут. – Київ: Видавництво імені О.Теліги, 2000. – 432 с.

Розділ 4

ПИТАННЯ ГАРАНТОВАНОГО РІВНЯ ЗНАНЬ (залік)

1. Розкрийте значення етнографії дитинства серед інших наук, що займаються вивченням дитинства.
2. Розкрийте суть соціологічної концепції дитинства.
3. Чи погоджуєтеся Ви з думкою І. Кона про те, що світ дитинства є невід'ємною часткою життя кожного народу, що кожний дорослий несе у собі спадщину дитинства і не може звільнитися від неї, а тому суспільство не може пізнати себе не пізнавши закономірностей свого дитинства? Відповідь обґрунтуйте.
4. Розкрийте суть поняття дитинства у психології.
5. Поясніть, чим етнографія дитинства відрізняється від етнопедагогіки?
6. Поясніть афоризм «Діти бачать світ таким, яким він повинен бути, дорослі – таким, яким він є, люди похилого віку – таким, яким він бути не повинен».
7. Розкрийте суть поняття дитинства у педагогіці.
8. «Намалюйте» портрет сучасної дитини.
9. Розкрийте суть поняття дитинства у філософії.
10. Дайте відповідь на питання «Дитинство – дзеркало чи задзеркалля культури?» Відповідь обґрунтуйте.
11. Доведіть значення і роль членів родини у соціалізації дітей.
12. Дайте визначення таких понять: етнографія дитинства, етнопсихологія, психоісторія. Поясніть, який зв'язок існує між ними.
13. Розкрийте суть поняття дитинства в етнопедагогіці.
14. Дайте оцінку дитинству як соціально-історичному явищу.
15. Дайте відповідь на питання: «Чому і як виникло дитинство у людини?» Відповідь обґрунтуйте.
16. Оцініть вислів Д. Фельдштейна «Дитинство – це не соціальний розплідник, а розгорнутий у часі, ранжований за щільністю, структурами, формами діяльності соціальний стан, в якому взаємодіють діти і дорослі».
17. Охарактеризуйте Дитинство епохи Середньовіччя.
18. Дайте визначення поняття «міжпоколінна трансмісія етнокультури». Поясніть в чому полягає її суть.
19. Розкрийте особливості стилів виховання, виділених Л. Демозом.
20. Чим пояснюється зміна образів дитинства в історії культури? Відповідь обґрунтуйте.
21. Розкрийте суть дослідження історії дитинства французьким ученим-демографом й істориком Ф. Арієсом.
22. Оцініть вислів Ж.–Ж. Руссо: «Природа хоче, щоб діти були дітьми, перш ніж бути дорослими. Якщо ми хочемо порушити цей порядок, ми отримаємо скоростиглі плоди, які не будуть мати ні зрілості, ні смаку, і швидко зіпсуються».
23. Розкрийте особливості етнопсихологічних досліджень дитинства.
24. Розкрийте значення й особливості постфігуративного типу культури в історії людства.

25. Опишіть «Конвенцію прав дитини» з позиції історичного підходу до аналізу дитинства.
26. Розкрийте суть досліджень М. Мід у галузі порівняльного вивчення дитинства в різних культурах.
27. Визначте актуальні проблеми дитинства і дайте їх характеристику.
28. Дайте відповідь на питання: «Чи завжди поняття «дитинство» було притаманне людській культурі, чи можна говорити про його історичне відкриття?»
29. Розкрийте значення й особливості кофігуративного типу культури в історії людства.
30. Назвіть основні поняття «екології людського розвитку» У. Бронфенбреннера.
31. Дайте характеристику дитинства епохи Відродження.
32. Розкрийте значення й особливості префігуративного типу культури в історії людства.
33. Дайте відповідь на питання: «Які тенденції розвитку інституту батьківства в сучасному суспільстві?»
34. Розкрийте історико-культурну своєрідність змісту поняття дитинства в різних етносах.
35. Зробіть порівняльний аналіз сучасної наукової вікової періодизації і традиційних уявлень про вікові періоди життя людини в різних етнокультурах (порівняння строків періодизації, вікових характеристик, соціальних сподівань).
36. Розкрийте особливості родильної обрядовості. Наведіть конкретні приклади.
37. Розкрийте особливості ставлення до матері у різних народів.
38. Що таке ініціація? Яке місце вони посідають в соціалізації молоді? Опишіть один із таких обрядів.
39. Дайте характеристику традиційним принципам взаємин між світом дитинства і світом дорослих. Порівняйте їх із принципами нових взаємин між світом дитинства і світом дорослих.
40. Охарактеризуйте Дитинство кінця ХХ – початку ХХІ століття.
41. Дайте відповідь на питання: «Чи можуть вирости повноцінні діти в неповній або нетрадиційній сім'ї?»
42. Охарактеризуйте Дитинство епохи Просвітництва.
43. Обґрунтуйте педагогічні засади дитячої субкультури.
44. Як Ви гадаєте: «Наскільки універсальна і в чому конкретно проявляється «потреба в дітях». Відповідь обґрунтуйте.
45. Дайте характеристику основним джерелам дитячої субкультури.
46. Розкрийте суть проблеми взаємодії дитячої субкультури і цінностей дорослих.
47. Що таке права дитини і як вони реалізуються в сучасному суспільстві?
48. Розкрийте особливості соціалізуючого стилю ставлення до дітей (II пол. ХІХ – I пол. ХХ ст.)
49. Розкрийте особливості виховання як чинника етнічної культури.
50. Дайте відповідь на питання: «Чи можна вважати батьківську любов

- інстинктивною і як її зміст змінювався в ході історії?»
51. Розкрийте суть батьківства як соціокультурного феномену.
 52. Дайте відповідь на питання: «Чим сучасна соціалізація дітей і підлітків відрізняється від «традиційної»?»
 53. Проаналізуйте статус дітей у сім'ї в культурі різних народів.
 54. Розкрийте суть проблеми виховання родинної спільності.
 55. Розкрийте особливості Дитинства в Давній Русі.
 56. Оцініть твердження: «Поганий той вихователь дітей, який не пам'ятає свого дитинства». Доведіть на конкретному прикладі.
 57. Розкрийте особливості та значення етнічної культури педагога.
 58. Дайте відповідь на питання: «Як проявляються і формуються гендерні відмінності в обрядах переходу й ініціаціях?»
 59. Розкрийте причини та ознаки інфантицидного стилю ставлення до дітей.
 60. Опишіть особливості уявлень про немовлячий вік і раннє дитинство у різних народів.

ТЕСТИ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

Пропоновані тестові завдання дозволяють викладачеві відслідковувати процес передачі знань, динаміку засвоєння і розвитку здатності вільного володіння та оперування інформацією.

Використано тести декількох видів: тести з єдиною правильною вибірковою відповіддю; тести з декількома можливими правильними відповідями.

Тестування можуть проводити з будь-якою кількістю здобувачів вищої освіти за групами, підгрупами, індивідуально. Час, який відводиться на тестування, розраховують наступним чином: 2-3 хвилини на виконання одного тестового завдання.

Інструкція щодо виконання завдань:

- уважно прочитайте тестові завдання;
- у процесі роботи спілкуватись один з одним не дозволяється;
- відповіді пишуться чітко і розбірливо;
- у бланку вписують прізвище того, кого тестують, факультет, курс, група;
- визначають час, упродовж якого проводять тестування (наприклад, 45 хвилин);
- коли час вичерпано, роботу припиняють і здають для перевірки.

Оцінювання відповідей може бути проведено наступним чином: 90% – 100% правильних відповідей – відмінно; 74% – 89% – добре; 60% – 73% – задовільно; нижче 60% правильних відповідей – незадовільно.

Змістовий модуль 1.

Соціально-гуманітарна сутність дитинства

1. Етнографія – це наука:

а) яка вивчає етноси, історію їх розвитку, побут, культурно-історичні відносини;

б) яка вивчає історичні етапи розвитку суспільства;

в) про виховання.

2. Етнос – це:

а) назва племені;

б) стійка сукупність людей, яка володіє однією мовою, спільними особливостями культури і психіки, а також спільною самосвідомістю;

в) народ.

3. Етнографія дитинства – наука про:

а) виховання дитини;

б) соціалізацію дитини;

в) походження і розвиток явища дитинства в історії та культурі.

4. Синонім терміну «етнографія дитинства»:

а) етнопедагогіка дитинства;

б) етнологія дитинства;

в) психологія дитинства.

5. Найбільш вичерпним визначенням дитинства є:

а) етап онтогенетичного розвитку індивіда, що включає період від його народження і до появи можливості включення в доросле життя;

б) самоцінний час життя людини, який являє собою фізіологічне, психологічне, педагогічне, соціокультурне явище, що має історичне походження і культуру;

в) період від народження до 11–12 років, упродовж якого дитина росте, фізично розвивається, формується характер дитини.

6. Психоісторія – це наука:

а) яка описує і прогнозує поведінку людського суспільства;

б) яка вивчає психологічні закономірності розвитку людини;

в) яка вивчає історію людства.

7. Міжпоколінна трансмісія етнокультури – це:

а) створення народом матеріальних та духовних цінностей;

б) основний засіб трансляції соціально-культурних цінностей сім'ї;

в) наступність і спадкоємність у передачі культури між поколіннями, що включає декілька аспектів (від кого і кому передається, що передається, якими шляхами і способами, посередництвом яких соціальних інститутів).

8. Коли і ким еперше був використаний термін «етнографія дитинства»?

а) в 20–30-х рр. ХХ ст. О.Капіцою;

б) в 20-х рр. ХХ ст. Г.Виноградовим;

в) в 80-х рр. ХХ ст. І.Коном.

9. Принцип нових стосунків між світом дорослих і світом дітей, який протиставляється принципу субординації:

а) рівності;

б) діалогізму;

в) свободи.

10. Принцип нових стосунків між світом дорослих і світом дітей, який протиставляється принципу ініціації:

а) єдності;

- б) прийняття;
- в) співрозвитку.

11. Принцип нових стосунків між світом дорослих і світом дітей, який протиставляється принципу деформації:

- а) діалогізму;
- б) монологізму;
- в) прийняття.

12. Соціологія дитинства – це:

а) наука про соціалізацію особистості в процесі взаємодії з різними соціальними інститутами і соціальним середовищем в цілому;

б) галузь соціології, що пояснює специфічні дії, процеси в соціумі щодо дитинства, які вивчають за допомогою спеціальної соціотехніки;

в) галузь соціології, що досліджує параметри соціальної структури народів.

13. Кому належить вислів: «Дитинство – це не соціальний розплідник, а розгорнутий у часі, ранжований за щільністю, структурами, формами діяльності соціальний стан, в якому взаємодіють діти і дорослі»?

- а) Д. Фельдштейну;
- б) І. Кону;
- в) В. Сухомлинському.

14. Кому належить вислів: «Дитинство – найважливіший період людського життя, не підготовка до майбутнього життя, а справжнє, яскраве, самобутнє, неповторне життя»?

- а) Д. Фельдштейну;
- б) І. Кону;
- в) В. Сухомлинському.

15. Засновник психоісторії:

- а) М. Мід;
- б) Л. Демоз;
- в) У. Бронфенбреннер.

16. Один із відомих істориків дитинства:

- а) Ф. Арієс;
- б) У. Бронфенбреннер;
- в) Ф. Дальто.

17. Представник напряму «екологія дитинства»:

- а) М. Мід;
- б) Л. Демоз;
- в) У. Бронфенбреннер.

18. Який стиль виховання (за Л. Демозом) характеризується суворим контролем над поведінкою та внутрішнім світом дитини?:

- а) амбівалентний;
- б) нав'язливий;
- в) допомагаючий.

19. Який стиль виховання (за Л. Демозом) характеризується насильством над дитиною і масовим дітовбивством?:

- а) інфантицидний;
- б) амбівалентний;

в) соціалізуючий.

20. Який стиль виховання (за Л. Демозом) характеризується прагненням батьків до емоційного контакту з дітьми, сприянням їх індивідуальному розвитку?

- а) амбівалентний;
- б) соціалізуючий;
- в) допомагаючий.

21. У якому стилі виховання (за Л. Демозом) узвичаюється виховання дітей у чужих сім'ях, монастирях?:

- а) інфантицидний;
- б) амбівалентний;
- в) покидаючий.

22. Який стиль виховання (за Л. Демозом) характеризується появою інтересу до внутрішнього світу дитини, створенням умов для підготовки її до самостійного життя?

- а) покидаючий;
- б) соціалізуючий;
- в) нав'язливий.

23. Який стиль виховання (за Л. Демозом) характеризується поєднанням проявів уваги до дітей з формувальними впливами, спрямованими на подолання «злої» сутності проявів їх волі?

- а) інфантицидний;
- б) покидаючий;
- в) амбівалентний.

24. Хто є автором типології культур в історії людства?

- а) М. Мід;
- б) Л. Демоз;
- в) Б. Маліновський.

25. За якого типу культури і міжпоколінних взаємин характерне навчання дорослих у своїх дітей?:

- а) постфігуративний;
- б) кофігуративний;
- в) префігуративний.

26. За якого типу культури і міжпоколінних взаємин діти перш за все вчаться у своїх попередників?:

- а) постфігуративного;
- б) кофігуративного;
- в) префігуративного.

27. За якого типу культури і міжпоколінних взаємин діти та дорослі вчаться у однолітків?:

- а) постфігуративного;
- б) кофігуративного;
- в) префігуративного.

28. Назвіть 3 тенденції в еволюції дитячого одягу (за Ф. Арієсом):

- а) архаїзація, матріархація, патріархація;
- б) фемінізація, патріархація, архаїзація;

в) фемінізація, архаїзація, використання для дітей вищих верств населення костюмів дорослих нижчих верств населення.

29. Коли вперше почали зображувати дітей?

- а) в епоху Середньовіччя;
- б) в епоху Відродження;
- в) в епоху Просвітництва.

Змістовий модуль 2. Педагогічна етнографія

1. Етнопедагогіка – наука про:

- а) процес історичного розвитку освіти і педагогічної думки;
- б) специфіку і закономірності народного виховання, його досвід, накопичений у національній культурі, традиціях, звичаях, фольклорі;
- в) соціалізацію особистості.

2. Народне дитинознавство – це:

- а) народні методи лікування дітей;
- б) народні погляди на дітей, виховні чинники формування особистості у дошкільному віці;
- в) використання народної мудрості в засобах етнізації дитини, формування національної самосвідомості.

3. Дитина першого року життя за періодизацією М. Стельмаховича називається?

- а) ходун;
- б) третяк;
- в) годовичок.

4. Дитина другого року життя (за М. Стельмаховичем) називається?

- а) стрижак;
- б) гулячка;
- в) ходун.

5. Дитина третього року життя за періодизацією М. Стельмаховича називається?

- а) третє літо;
- б) гулячки;
- в) щебетун.

6. Дитина четвертого року життя називається?

- а) пічкур;
- б) четвертак;
- в) п'ятак.

7. Дитина п'ятого року життя називається?

- а) третє літо
- б) гулячки;
- в) підпасок.

8. Родильна обрядовість – це:

- а) обряди пов'язані з народженням дитини;
- б) сімейні обряди;

в) звичаї, пов'язані із виховання дитини у сім'ї.

9. З яких циклів складається родильна обрядовість?

а) пологових, післяпологових;

б) допологових, власне пологи, післяпологових і соціалізуючих;

в) пологових, післяпологових і соціалізуючих.

10. До якого циклу родильної обрядовості належать обряди ім'янаречення та пострижини?

а) власне родильних;

б) післяродових;

в) соціалізуючих.

11. Обряд переходу в світ дорослих називається:

а) соціалізація;

б) ініціація;

в) інкультурація.

12. Ініціація як форма виховання вперше виникла в:

а) цивілізаціях Стародавнього Сходу;

б) Середні віки;

в) Античному світі;

г) первісному суспільстві.

13. Ініціація означала:

а) інтелектуально-трудова дорослішання;

б) навчання читанню з використанням дидактичних прийомів;

в) посвяту підлітків у дорослі члени соціуму;

г) одну з форм морально-емоційного виховання в ранньому родовому суспільстві.

14. Ініціації – це:

а) соціалізація;

б) знущення над людиною;

в) обряди посвяти, переходу із одного стану в інший.

15. Дитяча субкультура – це:

а) все, що створено людством для дітей і дітьми;

б) дитяче словотворення;

в) особлива система існуючих в дитячому середовищі уявлень про світ, цінностей, яка складається всередині пануючої культурної традиції конкретного суспільства і займає в ній відносно автономне місце.

16. На існування феномену «дитячої культури» вказав:

а) М. Гудман;

б) І. Кон;

в) О. Кононко.

17. Джерела дитячої субкультури

а) діяльність, природне і соціальне середовище;

б) дитячий фольклор, зображувальне мистецтво, мовлення, гра, спілкування;

в) телебачення, радіо, комп'ютер.

18. Носій дитячої субкультури:

а) дорослий;

б) дитина;

в) дитяче співтовариство.

19. Нуклеарна сім'я – це:

а) традиційна сім'я;

б) сім'я, яка складається із подружньої пари з дітьми;

в) неповна сім'я.

20. Етнічна культура – це:

а) сукупність загальноприйнятих форм і норм взаємин, що втілюють моральні цінності, уявлення, а також народні звичаї та традиції.

б) синтез знань про мораль, моральні почуття та мотиви, звички моральної поведінки;

в) сукупність створених та створюваних народом у процесі суспільно-історичної практики матеріальних та духовних цінностей, що характеризують досягнутий ступінь його розвитку.

21. Базовою етноідентифікуючою ознакою є:

а) етнічна самосвідомість (етнічна ідентичність);

б) етнокультурна;

в) рідна (національна) мова.

22. Що з нижче перерахованого не є етноідентифікуючою ознакою?

а) релігія;

б) мова;

в) етнічна ідентичність.

Ключі до тестів

Змістовий модуль 1. Соціально-гуманітарна сутність дитинства		Змістовий модуль 2. Педагогічна етнографія	
1. а.	21. в.	1. б.	21. а.
2. б, в.	22. б.	2. б.	22. а
3. в.	23. в.	3. а, в.	
4. б.	24. а.	4. а.	
5. б.	25. в.	5. а, б.	
6. а.	26. б.	6. б.	
7. в.	27. а.	7. в.	
8. б.	28. в.	8. а.	
9. а.	29. а.	9. б.	
10. а.		10. в.	
11. в.		11. б.	
12. б.		12. г.	
13. а.		13. в.	
14. в.		14. в.	
15. б.		15. а, в.	
16. а.		16. а.	
17. в.		17. б.	
18. б.		18. в.	
19. а.		19. б.	
20. в.		20. в.	

Навчальне видання

Ольга Андріївна Козлюк
Оксана Іванівна Хролець

ЕТНОГРАФІЯ ДИТИНСТВА

Навчальний посібник
для здобувачів вищої освіти
спеціальності 012 Дошкільна освіта

Підп. до друку 28.09.2018
Формат 60x84 1/16
Папір офісн.
Друк цифр.
Гарнітура Times
Ум. др. арк. 7,7
Тираж 300 примірників.

Редакційно-видавничий відділ
Рівненського державного гуманітарного університету
33028 м. Рівне, вул. С. Бандери, 12